

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 4 . Sayı 8 . Güz 2008

YÖNETİM YERİ:
Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
06800, Beytepe- ANKARA
Tel: 0312 297 68 70 Belge-geçer: 0312 299 20 76
Web: www.ait.hacettepe.edu.tr
E-posta: ctad.hacettepe@gmail.com
Tel (Ed.): 0312 297 68 70/123

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
ISSN 1305-1458

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir. Yayın Dili Türkçe'dir.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi
06100, Sıhhiye, ANKARA
Tel: 0312 310 97 90
Basım Tarihi: 11 Haziran 2009

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.
Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlara aittir.

19.Yüzyıl Sonlarında Trabzon Vilâyetinde Muhacir ve Yol Meselesi Bağlamında İdarî Taksimat

Hamdi ÖZDİŞ

Ankara Üniversitesi

ÖZDİŞ, Hamdi, 19.Yüzyıl Sonlarında Trabzon Vilâyetinde Muhacir ve Yol Meselesi Bağlamında İdarî Taksimat. *CTAD* Yıl 4, Sayı 8 (Güz 2008), 5-40.

Makalede 93 Harbi sonrası Karadeniz'de yaşanan göç olgusunun Trabzon Vilâyetinde yol açtığı idarî değişiklikler ve yerel güçlerin bu sürece nasıl müdahil oldukları ele alınmaktadır. Mülki taksimatta yerel seçkinlerin rolüne dikkat çekilirken aynı zamanda hem kendi aralarındaki hem de merkezle olan gerilim dozu yüksek hâkimiyet mücadelesi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Trabzon Vilâyeti genelinde gerçekleşen mücadelenin sadece Ordu, Fatsa ve Ünye kazalarında yaşanan boyutu konu edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon Vilâyeti, Geç 19. yüzyıl Osmanlı idarî yapısı, Mahallî seçkinler, Muhaceret, II. Abdülhâmid.

ÖZDİŞ, Hamdi, The Immigrant Problem and the Road Issue in the Administration of the Late Nineteenth-Century Trabzon Province. *CTAD* Year 4, Issue 8 (Fall 2008), 5-40.

This article investigates administrative changes in the Black Sea Province of Trabzon in relation to the immigration into the region following the Ottoman-Russian War of 1877-78, and the local power struggles that involved. While it draws attention to the role of local powers in the administrative division, the study focuses also on the tension among these powers as well as with the central authorities. In this respect, struggles in the whole province are analyzed with particular reference to the districts of Ordu, Fatsa and Ünye.

Key Words: Province of Trabzon, Administrative Structure of Late Imperial Period, Local notables, Migration, Abdulhamid II.

Giriş

19. yüzyıl Osmanlı devletinin ekonomiden, eğitime kadar geniş bir yelpazede giriştiği reformlarla bir modernleşme çağıdır ve bu yüzyılda devlet ve toplum yapısında köklü dönüşümler gerçekleşmiştir. Şüphesiz Osmanlı

modernleşmesinde merkezileşme öncelikli sorunlardan biridir. Bu nedenle 19. yüzyılda Osmanlı devletinin merkezileşme açısından attığı en önemli adımlardan biri mülkî yapıyı yeniden düzenlemek olmuştur. Öyle ki, bu idarî taksimat 1920'lere¹ kadar sürecek ve bugünkü Türkiye'nin il idaresinin de temelini teşkil edecektir. Bu mülkî taksimatla Osmanlı devleti hem taşranın yönetimini düzenliyor, hem de taşradan merkezî hazineye akması gereken varidatın 'aracılar'ın elinde erimesini önlemek istiyordu. 1840'lardan başlayarak 1864 yılına gelene kadar bu alanda, özellikle taşradan toplanan vergilerin hazineye düzenli akması için muhassıllık düzenlemesi dahil olmak üzere pek çok girişimde bulunulmuştu. Fakat bu girişimlerin hiçbiri çözüm olmamıştı.² Sonunda 1864 Vilâyet Nizamnâmesinin³ 1867'de ülke genelinde uygulanmasına karar verilmiş ve mülkî yapının yeniden düzenlenmesi gerçekleştirilmiştir. Ancak bunun da ne kadar başarılı olduğu konusu tartışmaya açıktır. Merkezin pek çok açıdan taşranın yerel seçkinlerine bağımlı olduğu bir süreç gözönüne alındığında bu soru daha da önem kazanır.

Bu çalışma 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile birlikte idarî yapıda nahiye, kaza, sancak ve vilâyet teşekküllerinde ortaya çıkan tabloda yerel seçkinlerin rolü üzerinde duracaktır. Ancak çalışma bu sorunsalı ele alırken ülke genelinde bir değerlendirme yapmaktan ziyâde Trabzon Vilâyeti ile kendini sınırlandırmıştır. Söz konusu vilâyeti oluşturan sancaklarda nizamnâmeyle birlikte gelişen süreç bir başka çalışmada ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir.⁴ Dolayısıyla bu makale daha büyük ölçekli bir çalışmanın bir alt başlığı niteliğindedir.

1864 Vilâyet Nizamnâmesinden sonra 1920'lere kadar Trabzon vilâyeti genelinde mahalle, köy, nahiye, kaza, sancak ve vilâyet düzeyinde bir hareketlilik vardır ve bu hareketlilik bir köyün, nahiyenin, kazanın vb. bir diğer nahiye ya da kazaya bağlanması şeklinde olabildiği gibi daha üst bir idarî birim hâline gelmeye dönük talepleri de içeriyordu. Buna dair örnekler aşağıda yer alacaktır; ancak belirtmek gerekir ki, taşradan Bâb-ı âli'ye ve saraya çekilen telgraflara ve belgelere yansdığı şekliyle bunun çeşitli nedenleri vardır.⁵

¹ İdarî yapıya ilişkin düzenlemeler 1921 ve 1924 Anayasalarında yeniden ifade edilecektir. 1921 Anayasa'sındaki 11 madde mülkî taksimatla ilgili olacaktır. Anayasa metinleri için bkz. Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s. 100, 119.

² Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, 1985, s. 213-215.

³ 1864 Vilâyet Nizamnâmesi için bkz. *Düstûr* 1, Tertip I, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1289, s. 608-687.

⁴ Bkz. Hamdi Özdiş, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilâyeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2008.

⁵ Bu nedenleri özet olarak ana başlıklar hâlinde şöyle ifade etmek mümkündür: 1. Yerel güç mücadeleleri ve yerel güçlerin bölgesel hâkimiyetlerini sürdürme isteği, 2. Tanassur (dîn değiştirme) hareketleri. *Kripto Hristiyan* olarak yaşayanlardan kaynaklanan olaylar, 3. Ermeni meselesi, 4. Arazi ve toprak meselesi ki bu, çok önemli bir etkidir, 5. Ticaret ve ekonomi, 6.

Bu çalışmada ilgili yazışmalarda dile getirilen nedenlerden bazılarında değinilmekle birlikte, ağırlıklı olarak 93 Harbi sonrası Batum-Çürüksü bölgesinden Trabzon vilâyetinin Ordu, Fatsa ve Ünye kazalarına yönelik gerçekleşen göç olgusu ve onun yarattığı atmosfer sonucu ortaya çıkan iktidar mücadelesi ele alınacaktır. Trabzon Sancağı'na bağlı olan Ordu Kazası ve Vona (Perşembe) nahiyesi ile Canik sancağına bağlı Fatsa ve Ünye kazalarında 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası muhacirlerin iskânı ve iskân sürecinde yaşanan olaylarla birlikte bölgede zaten varolan eşkıyalık, adam öldürme, kaçakçılık gibi güvenlik sorunları ve yerel unsurlar ile vali arasındaki iktidar mücadelesi üzerinde durulacaktır. Bu meyanda Sinop ve Amasya sancaklarının lağvedilerek merkezi Samsun olan yeni bir vilâyet teşekkülünün gerekçeleri sorgulanacak, gerçekleşmesi neredeyse imkânsız olan bu isteğin merkeze nasıl yansıtıldığı ve olabilirliği tartışılacaktır. Başlıktan hareketle "Muhacir meselesi"nin istikrar ve güvenlik bağlamında ticarete, ekonomiye etkisi ve bölge açısından hayati önemi irdelenecektir.

Belirtilen bu çerçeveye ilâve olarak bölgenin daha erken dönemde yaşadığı gelişmelere dikkat çekilerek meselenin farklı boyutlarının olduğuna da vurgu yapılacak, Tanzimat öncesi ve sonrası müstakil mutasarrıflık⁶ yönünde girişimlere örnek olarak iki vaka mercek altına alınacaktır. Bu süreçte Trabzon vilâyetindeki yerel unsurların bölgesel olduğu kadar merkezî iktidarla da giriştikleri mücadelenin boyutları ve bütün bunların sonucu olarak taşranın merkez karşısındaki duruşu da irdelenecektir.

Tanzimat'ın ilânından sonra 1840'lardan itibaren Trabzon vilâyeti genelinde olduğu gibi Canik bölgesinde de idarî taksimat açısından bir hareketlilik vardı ve irili ufaklı nahiyeler ve kaza oluşumlarına rastlanıyordu. Fakat bu çalışmada daha ziyade bu tür oluşumların arka planına göz atılacak ve başlıca aktörleriyle birlikte söz konusu mücadelenin nedenleri üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda, yani yerel güçlerin idari yapıyı ele geçirmeye ya da söz sahibi olmaya dair girişimlerinin tespit edilebildiği kadarıyla ilk örneklerinden birine kısaca değinerek başlamak yerinde olacaktır.

Yerel ahali arasında "geçimsizlik" dolayısıyla ayrı idarî yapı oluşturma çabaları, 7. Muhacirlerin yol açtıkları olaylar, eşkıyalık vb., 8. Yol meselesi, merkeze olan uzaklık, adli vakaların çokluğu, 9. Kapalı toplum olmanın getirdiği sorunlar, 10. Çekirge istilası gibi doğal olayların yol açtığı idarî düzenlemeler. Bu konulardaki idarî düzenlemeler hakkında bkz. Özdiş, *age.*, s. 12 vd.

⁶ Müstakil (sancak) mutasarrıflık doğrudan merkez yani, Dahiliye Nezâreti tarafından idare edilen sancaklardır. Buldukları bölgenin vilâyetine bağlı değillerdi ve mutasarrıfın idaresinde vilâyet hükmünde kabul ediliyorlardı. Bkz. Carter Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", David Kushner (Ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period Political, Social and Economic Transformation*, Leiden, 1986, s. 8. İlerleyen satırlarda bu ifade daha da açıklık kazanacaktır.

Yerel İktidarı Kurmanın Formülü: Müstakil Sancak

18. yüzyıla damgasını vuran âyânlık düzeninin 19. yüzyıl başlarında tedricî olarak tasfiyesinden epey sonra, 1830'larda Trabzon'un yerli ağa ve beyleri bölgelerinde hâlâ oldukça etkindiler. Öyle ki, saraya karşı güç gösterisinde bile bulunabiliyorlardı (her ne kadar bu durum merkezileşmenin doruk noktası olarak alınan II. Abdülhamid döneminde bile görülecektir.). Bu güç gösterisinin ardından da tabî ki idarî yapıda "taşranın sultanı"⁷ olacaklardı. Buna ilişkin bir örnek Trabzon vilâyetinin tanınmış simalarından Tuzcuoğulları'ndan Tahir Ağa'dır. Tahir Ağa bölgesinin en nüfuzlu hanedanlarından ve merkeze vergi ve benzer konularda açıkça kafa tutmaktadır.⁸ Michael Meeker bu olayı İngiliz konsolosu James Brant'ın raporundan hareketle şöyle özetler:

Tahir ağa ikna edici bir güç gösterisi sergiledikten sonra sultanın sadık bir hizmetkârı olduğunu bildirmek için sarayla temas kurdu, fakat paşa olarak görevlendirilmek istedi ki bu Rize, Of ve Sürmene kazalarının bağımsızlığı anlamına geliyordu. (...) Sürmene'den Batum'a kadar uzanan bölgedeki doğu sancakları ayrı bir eyâlet hâline gelmek üzereydi. Bölgenin yöneticileri Tuzcuoğlu sülâlesi tarafından atanacak, merkezi de Rize olacaktı (...) Buna rağmen 1833 yılı sonlarına doğru [Hâzinedarzâde] Osman Paşa eyâlet başkentine döndü, daha sonra Şatroğlu Osman Paşa'yı Tuzcuoğlu'na karşı Sürmene mütesellimi olarak atadı...⁹

Yukarıdaki alıntı Trabzon tarihinde Tuzcuoğulları İsyanı olarak bilinen olayın sonlarına tekabül eder. Bu tarihte Tuzcuoğullarının kimi üyeleri öldürülmüş kimisi de sürgün edilmiştir. Ancak Tuzcuoğulları¹⁰ adı bölgede daha sonra 1880'lerde yine karşımıza bölgenin güçlü isimlerinden biri olarak çıkacaktır.

⁷ Bu deyim Abdülhamit Kırmızı'nın Türkiye Araştırmaları Merkezi'nin Tez-Makale Sunumları'nın 34. toplantısında yaptığı sunumun ardından 23 Temmuz 2005'te Zahit Atçıl tarafından yapılan değerlendirme yazısından ödünç alınmıştır. Abdülhamit Kırmızı'nın doktora tezinin İngilizce olan "Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces, 1895-1908" başlığı değerlendirmeyi yapan Zahit Atçıl tarafından Türkçeye [Taşranın Sultanları: Osmanlı Valileri ve Vilayet. İdaresi, 1895-1908] şeklinde çevrilmiştir. Atçıl bu deyimii II. Abdülhamid'in vilâyet valileri için kullanmıştır. Bkz. http://www.bisav.org.tr/yayinlar/bulten_makale_detay.cfm?makaleId=80&yayin_sayi=9. Burada ise valilerin aksine bölgedeki ağaların ve beylerin gücünü yansıması açısından tercih edilmiştir. Bunun nedeni valilerin taşrada "sultan" olabilecek güce sahip olamamaları bir yana, yerel unsurlarla yaşadıkları çatışmalı ilişkiler sonucu görev yerlerinin sürekli değiştirilmesidir.

⁸ Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 52, 1951, s. 23 vd.

⁹ Michael Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, Çev. Tutku Vardağlı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 268.

¹⁰ "1834'e kadar Sürmene, Of, Rize ve Hopa havalisini Tuzcuoğulları adeta idaresi altına almış, ahali üzerinde büyük bir baskı yaparak fakir halkın malını gasbetmiş ve merkezin emirlerini hiçe saymıştır." Bölgede üç kez vuku bulan Tuzcuoğulları İsyanı'nın detayları için bkz. Aktepe, *agm.*, s.23.

Daha Tanzimatın ilân edilmesinden hemen sonra yeni düzenlemelerin Karadeniz’de uygulanmasına dönük ilk girişimlerde sıkıntılar yaşandığı hatta merkezî otoritenin buraya gönderdiği vergi tahsildarları gibi görevlilere yerel güçlerin, ağaların ve beylerin direniş gösterdiği-“biz vergü vermezük” tarzı ifadelerle dışa vuran- ve bunun üzerine de merkezin geri adım attığı literatürde yaygın olarak bilinen bir örnektir.¹¹ Tanzimatın uygulanmasına dönük bu türden tepkilerin sadece Trabzon vilâyetinde¹² değil Osmanlı ülkesi genelinde yükseldiğini ve yerel eşrafın buna hiç de sıcak bakmadığını ülkenin diğer bölgelerinde yaşanan pratiklerden biliyoruz.¹³

Canik bölgesine dair son yıllarda yapılan çalışmalarda farklı ve çarpıcı sonuçlar ortaya konulmuştur. Bu çalışmalarda 1840’larda ve 1850’lerde Canik sancağında toprak üzerinde anlaşmazlıkların yaşandığı, kullanılmayan boş arazilerin büyük çiftliklere dönüştürüldüğü, çiftlik sahipleri ve “kiracılar” ile toprak ağaları arasında mücadelelerin sürdüğü, köylülerin vergilerini fazlasıyla ödedikleri hâlde yerel ağaların ve beylerin baskısı altında olduğu ve bu nedenle de çatışmaların yaşandığı belirtilmektedir.¹⁴ Dahası toprak sahipleriyle, üreticiler ve çiftlik sahipleri arasında toprak üzerindeki mücadelelerin 1880’lere kadar devam ettiği de ilâve edilmelidir. Bu türden toprak ve fazladan vergi alınması üzerine yaşanan anlaşmazlıklarda yerel idare meclislerinin hakem rolü oynadığı ve üstelik meselenin çözüme kavuşturulmasının da bu meclislerden beklendiği çeşitli örneklerden bilinmektedir.

Meseleyi bir örnek üzerinden somutlayarak gitmek daha anlaşılır olacaktır. Canik sancağına mülhak Kayı kazasına bağlı 31 köyden fazla vergi alınmasıyla ilgili bir meselede merkez olayın araştırılması ve durumun bildirilmesi için Canik kaymakamına bir emir yollar. Kaymakam konuyu araştırır ve toprak sahiplerinden (ağalar ve beylerden) meseleye dair ilâve iddiaları da öğrenir ve sonuçta Canik yerel meclisi bir rapor hazırlayarak İstanbul’a yollar.¹⁵ Anlaşmazlığın devamı durumunda (ki merkez meselenin üzerine giderse

¹¹ Bu bağlamda şu çalışmalar zikredilebilir: Çadırcı, agm., Abdullah Saydam, “Trabzon’un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)” *OTAM*, Sayı 18, 2005, ayrıca E. Esin Sarıoğlu, *Tanzimat’ın Trabzon’da Uygulanması (1839-1856)*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 1996.

¹² Trabzon’da başta Osmanlı’nın vali olarak tayin ettiği Hazinedarzâde Osman Paşa olmak üzere yerel ağaların ve beylerin Tanzimatın uygulanmasına karşı durduğu bilinmektedir. Bkz. Sarıoğlu, *age.*,

¹³ Bkz. Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996. Ayrıca bkz. Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplum*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

¹⁴ Bu konuda iki yazarın adı zikredilebilir; Atilla Aytekin, *Land Rural Classes and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire, 1830-1860*, Ph.D. Diss., Binghamton University, State University of New York, 2006; Canay Şahin, “Dispute Between Landlords and Tenants over Land in Nineteenth Century Samsun”, *The Mediterranean and the Ottoman Empire, 10th International Congress of Economic and Social History of Turkey* (Venice, 2005).

¹⁵ Meselenin çarpıcı detayları hakkında bkz. Aytekin, *age.*, s. 16 vd.

çoğunlukla öyle olur) mesele daha üst bir makam olan vilâyete yani Trabzon'a taşınır. Onun bir sonraki aşaması da merkezin durumu araştırması için bölgeye bir müfettiş yollamasıdır ve meselenin çözümüne dair süreç bu şekilde Bâb-ı âli'ye kadar devam ederdi.

Toprak ve vergi meselesine dair anlaşmazlıkların çözümünde yerel idare meclislerinin devreye girmesi, yaşanan sorunlara çözüm üretmekten çok meseleyi daha karmaşıklaştırıyordu. Çünkü yerel idare meclisleri, gerek sancak gerekse vilâyet düzeyinde, yerel eşraf ve hanedanların seçkin üyelerinden oluşmaktaydı.¹⁶ Tabi bu durumda da meseleye çözüm üretmesi gerekenler 'taraf' oluyorlardı. Buradan bir çözümün beklenmesi, yani köylülerin eşraftan, ağalardan ve beylerden oluşan yerel meclislerin insafına bırakılması sonucun ne olacağını daha baştan gösteriyordu. Bu durum köylülerin merkeze yazdıkları arzuhâllerde de açıkça ifade ediliyordu. Köylüler meclisteki üyelere güvenmiyor, şüpheyile bakıyordu. Çünkü bizzat yaşadıkları toprak ya da vergi meselesinin taraflarından bazıları bu mecliste yer alıyordu. Meselenin daha da çarpıcı yanı İstanbul'un da söz konusu iki meclisle; Canik ve Trabzon Vilâyeti İdare Meclisleriyle aynı fikri paylaşmasıydı.¹⁷

Arazi anlaşmazlıkları ve vergilerle ilgili problemlerin çiftlik sahipleri, köylüler ve üreticiler tarafından çeşitli arzuhâller, istidalar ve şikâyetler olarak imparatorluk merkezine yansması ne yerel eşraf ne de bölgenin yöneticilerince pek arzu edilen bir durum değildi. Köylüler ve her türden küçük üreticiler ise eşrafın ve yöneticilerin aksine durumu merkeze yansıtma çabası içerisindeydiler, seslerini merkeze duyurmak için her türlü yolu deniyorlardı.¹⁸ Köylülerin hem Trabzon'a hem İstanbul'a şikâyet etme¹⁹ hakları olsa da bu görüldüğü kadar kolay değildi. Keza karşılığında seslerinin merkeze ulaşmasını engelleyen yerel seçkinlerden oluşan bir oligarşinin hüküm sürdüğü Canik İdare Meclisi vardı.

Yerel ağalar ve beylerle onların yerel idare meclisindeki temsilcileri çoğunlukla köylülerin seslerinin merkezi yönetime ulaşmasını engellemeye çalışıyorlardı. Bunun çeşitli yolları vardı. Bir sancağı vilâyetten ayırarak müstakil mutasarrıflık hâline getirmek bu yollardan sadece bir tanesiydi. Bu konudaki iyi örneklerinden birine göre, Canik bölgesinin ağa ve beyleri aralarında kurdukları

¹⁶ Yerel idare meclisleri Osmanlı ülkesi genelinde yerel unsurlardan, ağalardan, ve beylerden ve eşraftan oluşmaktaydı. Bunların Tanzimat öncesi âyân ve eşraftan oldukları hatırlanmalıdır. İdarî kadrolarda yer alacak yetişmiş bürokratların olmaması merkezi yönetim açısından ciddi bir zaafiyet yaratıyordu. Bu ise merkezileşme yönündeki reformların hayata geçmesini de güçleştiriyor, başarısızlığa yol açıyordu. Bkz. E. Esin Sanoğlu, "Tanzimat'ın İdarî Reformlarının Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu, Bildiriler*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1999, s. 405-406.

¹⁷ Aytakin, s. 16-17.

¹⁸ Aytakin, s. 19.

¹⁹ Şikâyet hakkı için bkz. Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, 1988.

bir ittifakla bir girişimde bulunurlar. Amaçları Canik sancağını Trabzon vilâyetinin her türlü hukuksal ve yönetsel yetki alanının dışına çıkarmaktı. Diğer bir ifadeyle Canik sancağını Trabzon vilâyeti'nden ayırmaktı.²⁰ Aslında bu, merkezî yönetime karşı bir duruştu. Canik sancağını Trabzon vilâyetinden ayırmanın birçok da yararı vardı. Her şeyden önce arazi ve vergi anlaşmazlıklarında karşılıklarında Trabzon valisini ve meclisini bulmayacaklardı. Çünkü vali ve vilâyet idare meclisini kontrol altında tutmak veya manipüle etmek her zaman kolay olmayabilirdi, ayrıca pahalıya da mâl olabilirdi. Kendilerini vilâyetten ayırarak *müstakil*, yalnızca merkeze bağlı bir sancak olmayı başarırlarsa hukuksal yönetsel ve başka birçok kararları kendi meclislerinden istedikleri gibi geçirebileceklerdi. İşte bu nedenle yerel eşraf, muteberân ve diğer yerel seçkinler merkezî yönetimin şekillendirdiği idarî yapıya müdahale edebiliyorlardı.

Bu teşebbüslerin erken tarihli bir diğer örneğine 1876'da Lazistan'da, içlerinde bölgenin güçlü isimlerinden Çürüksulu Ali Paşa'nın da bulunduğu yerel seçkinlerin bir girişiminde rastlıyoruz.²¹ Canik sancağının 1873'ten 1879'a kadar, bir süre *müstakil sancak* olarak yönetilmiş olması belki de bu türden bir girişimin sonucuydu.²²

Canik sancağının *müstakil* bir sancak yapılması konusunda Lazistan örneğinin tek örnek olmadığını; benzer girişimin bu kez "aşırı merkezileşme" eğiliminin

²⁰ Canay Şahin, "Local Powers, Central Authority and Consuls in the Province of Trabzon (1830-1880)", *Mapping Out the Eastern Mediterranean*, Beirut Orient Institute (Konferans Tebliği), 2004, s. 5.

²¹ Bölgedeki yerel güçlerin, hanedanların, ulemanın, ağalarının ve beylerinin imzasını taşıyan olay Lazistan Sancağı'nın Trabzon'dan ayrılarak müstakil bir sancak halinde idare edilmek istenmesidir. Kaleme aldıkları 30 Ocak 1876 tarihli arzuhalde meseleyi oldukça "hamiyetperver" bir retorikle dile getiren seçkinler bölgelerinin, Lazistan sancağının, vilâyetin ve dolayısıyla da Memâlik-i Osmaniye'nin daha mamur bir hâle gelmesini arzu etmekte ve bu nedenle de müstakil olarak idare edilmek istemektedirler. Kendi ifadeleriyle belirtmek gerekirse Lazistan Sancağı'nın Trabzon'dan tefrikiyle müstakilen idaresi sağlanırsa Trabzon vilâyeti'nin engellemeleriyle karşılaşmayacaklar ve daha ümran ve müreffeh bir yapıya kavuşacaklardır. Bkz. Özdiş, *age.*, s. 139.

²² Canik sancağı 1872 yılı Trabzon Vilâyeti Sahnâmesinde yer alırken 1873 yılından 1878 yılına kadar yayımlanan vilâyet sahnâmelerinde bu sancağın adı geçmez. Bkz. Kudret Emiroğlu (Yay. Haz.), *Trabzon Vilâyeti Sahnâmesi 1872*, C. 4, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 117. Çünkü Canik müstakil sancak konumundadır. Bunlardan 1876 yılına ait Trabzon Vilâyeti Sahnâmesinde Canik "müstakilen idare olunan mutasarrıflık" olarak zikredilmiştir. Bkz. Kudret Emiroğlu (Yay. Haz.), *Trabzon Vilâyeti Sahnâmesi 1876*, C. 8, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 433. 93 Harbi'nden sonra Canik Sancağı'nın tekrar Trabzon Vilâyeti'ne bağlandığını görüyoruz. 1879, 1881 ve 1888 yılı Trabzon Vilâyeti Sahnâmelerinde Canik, Trabzon Vilâyeti'ne bağlı bir sancak konumundadır. Sırasıyla bkz. Kudret Emiroğlu (Yay. Haz.), *Trabzon Vilâyeti Sahnâmesi 1879*, C. 11, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 155. 1881 yılı için bkz. Kudret Emiroğlu (Yay. Haz.), *Trabzon Vilâyeti Sahnâmesi*, C. 12, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 151. 1888 yılı için Kudret Emiroğlu (Yay. Haz.), *Trabzon Vilâyeti Sahnâmesi*, C. 13, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 515.

damgasını vurduğu kabul edilen II. Abdülhamid döneminde de yaşandığını belirtmek gerekir. 93 Harbi'nin hemen akabinde gerçekleşen yeni girişimin öncekinden farkı, yerel ölçekte tam bir rekabet ortamı yaratmış olmasıdır. Bu rekabetin birkaç boyutu vardır. Birincisi vilâyet valisini de içine alan bir çatışmayla sonuçlanması ve valinin bu rekabet ortamını kızıştıran kişilerden birisiyle, Çürüksulu Ali Paşa ile ciddi boyutlara varan mücadelelere girişmesidir. İkincisi temel olarak dört ayrı kazayı içine almasıdır. Bu mücadelenin detaylarına geçmeden önce 93 Harbi sonrası bu mücadelenin mekânı Canik sancağına, özellikle Orta Karadeniz bölgesinin sosyal ve ekonomik koşullarına ve atmosferine yakından bakmak yararlı olacaktır.

93 Harbi, Göç ve İskân Sürecinde Nüfus ve Sosyal Yapı

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar, Bağdat ve Musul gibi diğer bölgelerinde olduğu kadar Orta ve Doğu Karadeniz bölgesini de etkileyen en önemli olaylardan biri 93 Harbi olarak tarihe geçen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. 93 Harbi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu derinden etkilediği ve Kafkasya'dan bölgeye yaşanan göç olgusunun çok yönlü sosyo-ekonomik ve kültürel sorunlara yol açtığı bilinmektedir.

Orta ve Doğu Karadeniz için 93 Harbi'nin en önemli sonuçlarından biri Batum, Ardahan ve Kars'ın (*elviye-i selâse*) elden çıkması yani toprak kaybı ise, bir diğeri bölgeden, özellikle Batum-Çürüksu-Acara bölgesinden Trabzon vilâyetine gerçekleşen yoğun göçlerdir. Öyle ki, bu göçler bölgenin demografik yapısında köklü değişikliklere yol açmış, sosyal, iktisadî ve idarî yapısını da derinden etkileyerek, toprak üzerindeki mevcut mücadeleyi daha da derinleştirmiştir. Bölgeden gelen yoğun göçler muhacirlerin iskân sorunu ile birlikte asayiş (eşkıyalık, kaçakçılık, soygun, dağa kadın ve kız kaldırma), iaşe ve ibate gibi sorunları daha da artırmış, sosyal ve siyasal çatışmalara yol açmıştır. Cemaatler arası ilişkilerin gerginleşmesiyle yerli ahali ve muhacirler arasındaki toprak kavgası silahlı çatışmalara dönüşmüş, Osmanlı belgelerinin diliyle "Gürcü Meselesi" olarak adlandırılarak uzun da sürecek bir kavganın temelleri atılmıştır.

"Gürcü Meselesi"nin birkaç boyutu vardır. Bunlardan hemen belirtilmesi gereken ilki Batum-Çürüksu bölgesinden gelen muhacirlerin iskân edildikleri bölgelerde eşkıyalık başta olmak üzere sürekli bir asayiş sorunu yaratmaları, yerli halkı Müslim ve Gayrimüslim ayırt etmeksizin rahatsız etmeleridir. İkincisi, kendilerine tahsis edilen toprakları beğenmeyerek veya yetersiz bularak sürekli yer değiştirmeleri ve yerli halkı taciz etmekten de öte şiddetli olaylara neden olmalarıdır. Bir üçüncü boyutu ise, yerel ölçekte girişilen iktidar mücadelesidir. Bilindiği gibi, Rusya'ya terk edilen topraklardan gelen muhacirlere iskân kanunu gereği yerli halkın ev yapımında, toprağı sürüp ekmelerinde ve kendi

tohumlarından yardım etme zorunluluğu vardı.²³ Bunun da verdiği rahatlıkla muhacirlerin bölgede yol açtıkları olayların sayısı hızla artmaktaydı.²⁴

93 Harbi sonrası yaşanan göçlerin ana nedeni imzalanan Berlin Anlaşması'nın bir hükmüne dayalıdır. Bu madde kaybedilen topraklarda yaşayan Müslüman ahalinin Osmanlı topraklarına göçünü düzenlemekteydi. Kafkas göçleriyle Karadeniz'e gelen muhacirlerden özellikle Gürcü muhacirler konumuz açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Batum'un elden çıkmasıyla *Çürüksu* ve *Acarateyn* (Acar-i Ulya ve Acara-i Sufla) bölgesinden (bugünkü Gürcistan'ın Acara Cumhuriyeti) gelenler ise daha da mercek altına alınması gereken kesimi oluşturmaktadır. Çünkü Trabzon Vilâyeti genelinde köklü sorunlara yol açacak olanlar buradan göçen Gürcüler olacaktır.

Berlin Anlaşmasının ilgili hükmüne göre Rusya sınırları dahilinde kalan Müslüman nüfus üç yıl içinde isterlerse Osmanlı topraklarına göç edebileceklerdi. Bu süre daha sonra iki yıl daha uzatılacak ve bölge (Trabzon Vilâyeti ve özellikle Ordu-Fatsa-Ünye bölümü) beş yıl boyunca trajik ve sancılı olaylara tanıklık edecektir. Göçe ilişkin zikredilen rakamlar meselenin ciddiyetinin boyutları hakkında fazlasıyla aydınlatıcıdır. Özel'in verdiği bilgilere göre, göçün ilk üç yılında bölgeden yaklaşık 120 bin kişi Osmanlı topraklarına göçmüştür ve bir kaynağa göre 1882 tarihine gelindiğinde daha 80 bin kişi de göç hazırlıkları içindedir. Göçenlerden 6000 hane (yaklaşık 40 bin nüfus) Trabzon vilâyetine; bunun da yaklaşık 4000 hanesi Ordu, Fatsa ve Ünye kazalarına iskân edilmeye çalışılmaktadır.²⁵

Aynı yazarın bir diğer çalışmasında belirttiğine göre, 93 Harbi sonucunda Karadeniz kıyıları (Batı bölgesi dahil) ve iç bölgelere yerleşen Müslüman Gürcülerin toplam sayısı 200 bin civarındadır. Bazı mübalağalı değerlendirmeler imparatorluğun diğer bölgelerine yerleşen Gürcü muhacirlerin toplam nüfusunun Lazlar dahil bir milyona yakın olduğunu söylerlerse de bunun gerçekçi bir rakam olmadığı açıktır.²⁶ 1880'lerin başlarında Trabzon vilâyetinin nüfusu 1 milyonun hemen üzerindedir. Müslümanların ağırlıkta olduğu bu nüfusun yaklaşık 180 binini Müslüman olmayanlar yani Hristiyanlar, bunların da 40-50 binini Ermeniler, geri kalanlarını da Rumlar oluşturmaktadır.²⁷ Bir başka çalışmada ise İngiliz konsolosu Longworth'ün 1899 tarihli raporunda

²³ Oktay Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı'nın Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 5, 2007, s. 96.

²⁴ Alfred Biliotti, FO 195/1457, Mayıs 1883.

²⁵ Oktay Özel, "Migration and Power Politics: On the Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878-1908)" s. 7. Basım aşamasındaki makalesini gönderme nezaketini gösteren Yrd. Doç.Dr. Oktay Özel'e teşekkür ederim.

²⁶ Oktay Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar", *Kebikeç*, Sayı 16, 2003, s. 103.

²⁷ Özel, "Migration and Power Politics", s. 3.

belirttiğine göre Trabzon'un etnik yapısı Laz, Gürcü, Ermeni ve Rumlar olmak üzere dört gruptan oluşmakta ve bunların arasında bir miktar Kürt, Tatar, Fars²⁸ ve Avrupalının da yer aldığı belirtilmektedir.²⁹ Bu etnik yapıya herhâlde Kuzey Kafkasya'dan gelen Çerkesleri de dahil etmek gerekir.³⁰

93 Harbi Gürcü muhacirlerinin ağırlıklı olarak yerleştikleri Orta Karadeniz bölgesinin, yani Ordu, Fatsa, Ünye kazalarının sosyal ve ekonomik yapısına bakıldığında, yerli ahalinin büyük bir kısmının kendi küçük arazilerini işletmekte oldukları; topraksız Müslüman ve Müslüman olmayan köylülerin ise kiracı ve ortakçı durumunda oldukları görülür.³¹ Aşağıda belirtileceği gibi, dönemin konsolos raporlarında yerli ağa ve beylerin köylüler üzerindeki çok yönlü baskısı belirtilirken özellikle Müslüman köylülerin Hristiyanlara oranla daha çok vergi yükü altında ezildikleri ifade edilir.³²

İçinde Trabzon merkez sancağına bağlı Ordu'nun da bulunduğu Orta Karadeniz (Ordu-Fatsa-Ünye-Çarşamba-Perşembe-Terme) bölgesine toplumsal tabakalanma açısından bakıldığında çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfusun üreticiler, köylüler³³ ve işçiler olarak toplumsal tabakalaşmanın tabanında yer aldıkları buna karşın çoğunluğa sahip olmayan Rumların ve Ermenilerin bir üst tabakada yer aldıkları anlaşılıyor. Bu bölgeye ilişkin yapılan bir çalışma bölgenin tabakalanmasına dair güçlü bir tasvirde bulunur:

Gayrimüslim nüfusun büyük kısmı kıyıya yayılmış şehir ve kasabalarda yerleşik olup büyük ölçüde ticaretle uğraşmaktadır. Küçük zanaatler neredeyse tamamen, ticaret ise büyük ölçüde Rum ve Ermenilerin elindedir. Müslümanların ise çoğunluğu kırsalda, köylerde yaşamakta, tarım ve hayvancılıkla geçinmektedir. Öte

²⁸ Trabzon merkez sancağında yaşayan İranlı nüfusu 600 olarak verilir. İranlıların şehirde bulunma nedenleri İranla yapılan transit ticarete dayalıdır. Ancak bu geçici bir nüfus değildir. Öyleki kendi kamusal kurumlarını oluşturarak bunun ilk örneğini de 1908'de bir okul yaptırarak vermişlerdir. Bkz. İber Ortaylı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Vilâyeti Üzerine Gözlemler", *Münir Aktepe'ye Armağan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Aynı Basım, 1997, s. 174.

²⁹ İngiliz konsolos Longworth'e göre 1893 yılındaki Trabzon vilâyetinin nüfusu 1 milyon 100 bin kişidir. Aynı konsolosun 1899 yılındaki raporuna göre ise vilâyet nüfusu 1.163.815 kişi olacaktır. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolos Longworth'e göre Trabzon Vilâyeti (1892-1898)", *Belleter*, C. LXVII, Sayı 250, 2003, s. 902. Trabzon Vilâyeti Salnâmesi'ne göre 1881'de Trabzon vilâyetinin erkek nüfusu 451.114'tür. Bkz. *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1881*, s. 273. 1880'lerin başlarında 1 milyonun üzerinde olan toplam nüfus 1890'lara gelindiğinde yine çok değişiklik göstermez. Diğer kaynaklar yaklaşık olarak aynı rakamları zikrederler. Örneğin bir kaynağa göre 1891 yılında Trabzon vilâyetinin nüfusu 1.047.700'dür. Bkz. Vital Cuinet, *Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, İsis, İstanbul, 2001, s. 20.

³⁰ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon, 2006, s. 61.

³¹ Özel, "Muhacirler, yetliler ve gayrimüslimler", s.95.

³² Biliotti, FO no. 17, 195/1329, 2 Mayıs 1880.

³³ Canik bölgesi üzerine yapılan bir çalışmada bu bölgede tarımla uğraşanların sosyolojik olarak "köylüye" daha yakın oldukları belirtilir. Bkz. Aytekin, *age.*, s. 12.

yandan Gayrimüslim ağırlıklı bir ticaret burjuvazisi giderek palazlanmaktadır. Sonuç olarak, bölgenin Müslüman ahalisi kendi içinde üçlü bir dikey ayrışma yaşamaktadır: üstte yerli eşraf, ağalar ve beyler; altta onların baskısı altındaki yerli köylüler ve sonradan (1860'larda) gelip bu ikisi arasında kendisine yer tutmaya çalışan Çerkes muhacirler. Gayrimüslimler de kendi aralarında etnik (Rum-Ermeni) ve dinsel (Ortodoks-Protestan-Katolik) cemaatler hâlinde ayrılmış durumdadır.³⁴

Değişen Dengeler ve İktidar Mücadelesi

Batum-Çürüksu bölgesinden yaşanan yoğun Gürcü göçlerinin Samsun'un ekonomik ve ticarî kumanda merkezi oluşunda bir etken olup olmadığı bilinmese de, Ordu-Fatsa-Ünye ve Perşembe'de (Vona) siyasal bir rekabet ortamının varlığı bilinmektedir. Söz konusu rekabet ortamını yaratan ise Gürcü muhacirlerin doğal lideri konumundaki Çürüksulu Ali Paşa'dır. "Fahri iskân memuru" sıfatını da taşıyan Çürüksulu Ali Paşa'nın dönemin Trabzon vilâyet valisi Sırrı Paşa ile siyasal bir mücadeleye girişmesi yerel dengeleri alt-üst etmiştir. Bu mücadelenin bizi ilgilendiren boyutu kuşkusuz idarî düzenlemelere dönük kısmıdır. Aslında mücadelenin temel nedeni de bölgede tam bir hâkimiyet kurmaktır. Bölgeye Gürcü göçlerini yönlendiren Çürüksulu Ali Paşa kendisine Gürcü muhacirlere dayalı bir sosyal taban oluşturmuş ve merkezî otoriteyi temsil eden dönemin güçlü valisi Sırrı Paşa'yı etkisiz kılarak idarî yapıda söz sahibi olmak için bir dizi girişimlerde bulunmuştur. Mücadelenin detaylarına girmeden önce bu baş aktörleri daha yakından tanımak yararlı olacaktır.

Girit Kandiyeye'de 1260/1844-45 yılında doğan Sırrı Paşa dönemin dirayetli "modernist" valilerinden olmakla çeşitli vilâyetlerde Mektupçu Muavinliği, İzvornik, Vidin ve Karesi mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuş ve önce Trabzon vilâyet valiliği daha sonra da Ankara, Kastamonu, Sivas, Diyarbakir ve Adana vilâyet valiliklerinde bulunmuştur.³⁵ Görev yaptığı her vilâyetin imar ve iskân işleriyle yakından ilgilenmiş, maarifin gelişmesi için okullar yaptırılmasında yerel eşrafi teşvik etmiş başarılı yönetimiyle dikkat çekmiş, ahalisi tarafından sevilmiştir. Kültürlü kişiliğiyle, şairlik ve yazarlık tarafıyla münevver bir kişidir Sırrı Paşa. Eşi de kendisi gibi dönemin ünlü müzisyen ve yazar hanımlarından Leyla Saz Hanım'dır.

Kendisini Sırrı Paşa'nın valilik koltuğuna layık gören Çürüksulu Ali Paşa ise Osmanlı hizmetindeki soylu bir yerel hanedan olan Gürcü Tavdgiritzelerin önde gelen isimlerinden biridir. Tavdgiritze ailesi Çürüksu'nun yönetici ailelerindedir ve köklü bir geçmişe sahiptir. Ali Paşa ve kardeşi Osman Paşa bu etkili ailenin liderleri konumundaydılar. 1829-30 yılında doğan Ali Paşa Osmanlı

³⁴ Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler", s. 95-96.

³⁵ BOA DH. Said. 0004.

kayıtlarına göre 1861-62'de "mîr-i mîrandır". Aynı tarihte "mîrû'l-ümera" olarak da anılmaktadır. Ali Paşa'nın, Sırrı Paşa ile girdiği iktidar mücadelesini takip eden yıllarda, 1886'da "Yaver-i Şehriyari" ünvanını aldığını görüyoruz. Kendisi de ailesiyle birlikte Trabzon vilâyetine göçmeden evvel Batum-Çürüksu sınır bölgesinde faaldir ve hem askerî hem de toplumsal olarak nüfuz sahibidir. Aynı şekilde eşi Firuze hanım da bu nüfuzu sonuna kadar kullanmaktadır. Ayrıca Sarayla da çok güçlü ilişkileri vardır.³⁶ Ali Paşa'nın bu nüfuzunu 1876'da merkeze yazılan bir istidada da görmek mümkündür.³⁷

Çürüksulu Ali Paşa 1860'larda resmî görevli; kaymakam olarak Ordu'ya atanmıştı ve dolayısıyla bölgeyi zaten yakından tanıyordu. Ali Paşa'nın çeşitli yerel gruplarla ilişkisini hem Kırım Savaşı esnasında hem de 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında sürdürdüğü biliniyor. Bu gruplardan bazıları (ki bir kısmı Gürcüdür) Ali Paşa'nın komutası altında yerel milis taburları³⁸ olarak 93 Harbi'nde Batum-Çürüksu bölgesinde Rusya'ya karşı gönüllü olarak savaşmıştı. Bundan dolayı kendisi "askerî mirliya"lık rütbesini talep ettiyse de bu rütbenin kişilere böyle açıktan tevcih edilmesinin mümkün kılınmadığı bildirilmiş, buna karşı savaşın bitimine kadar bu rütbe üzerinden maaş ödenmesi kararlaştırılmış ve kardeşi Osman Paşa'ya da üçüncü dereceden bir adet Mecidiye nişanı verilmiştir.³⁹

Çürüksulu Ali Paşa'nın girişimleri bölgedeki yerel güçleri de içine alan bir siyasal çatışmaya yol açmış ve merkezle (vali), taşranın yerel güçleri (eşraf, ağalar ve beyler) arasında bölgede hâkimiyet mücadelesi şeklinde tezahür etmiştir. Bölgeye atanan valiler içinde istisnâî bir yeri olan vali Sırrı Paşa'nın güçlü ve dirayetli bir vali olmasına karşın, merkezin, sultan Abdülhamid'in desteğini tam alamadığı anlaşılıyor. Dolayısıyla Sırrı Paşa'nın bölgede otorite kurmasının önünde başını Çürüksulu Ali Paşa'nın çektiği, Gürcü muhacir ve yerel unsurların yol açtığı ya da desteklediği asayişsizlik sorunu ile merkezî otoritenin zabtiye sayısındaki yetersizlik olmak üzere başlıca iki engel vardır. Merkezî hükûmetin zabtiye sayısı asayişi sağlamak ve bölgede devletin otoritesini kurmak için çok yetersizdir.

³⁶ Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi", s. 100-102.

³⁷ BOA ŞD 2885/32.

³⁸ Ali Paşa bu taburlarda görev yapan muavine askerleri için bol miktarda rütbe ve nişan talep etmiş ve bunları almayı da başarmıştır. Bkz. Özel, agm., s.101; BOA İ.DH 61686. Rütbe ve nişan talep ettiği isimlerin tamamı Gürcistan'ın hanedan ve eşrafından gelmektedirler. Burada yer alan bazı isimlerin daha önce Lazistan sancağının müstakil idaresine dair merkeze çekilen telgraflarda da yer aldığı görülmektedir. Orada Çürüksulu Ali Paşa da dahil bu rütbe ve nişan talep edilen isimlerden bazılarının soyadlarına sahip pek çok kişi yer almaktadır. Ali Paşa'nın ise Lazistan sancağının müstakil idaresi hakkında Şûrâ-yı Devlet'e çekilen telgrafta üçüncü sırada imzasının yer aldığını belirtmek gerekir. Krş. BOA İ.DH 61686, BOA ŞD 2885/32.

³⁹ Özel, agm., s. 101.

Bu noktada en başta mıhacirler ve göçler hakkında verdiğimiz bilgileri de hatırlayarak rekabet ortamına ve vali Sırrı Paşa ile Çürüksulu Ali Paşa'nın bölgede iktidar ve nüfuz mücadelesinin detaylarına geçebiliriz. 93 Harbi ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi Karadeniz'de de iktidar boşluğu yaratmıştı.⁴⁰ Bu iktidar boşluğunda bölgeye gelen ve sayıları 50 binin üzerinde olan göçmenleri de eklersek bölgenin nasıl bir atmosfere sahip olduğu hakkında bir fikir edinebiliriz. İşte böyle bir ortamda başlayan Sırrı Paşa-Çürüksulu Ali Paşa mücadelesi giderek kızıştı ve mücadele sonunda mahkemeye yansiyacak noktaya geldi.

Sırrı Paşa ile Ali Paşa arasındaki iktidar mücadelesinin iki safhası vardır ve ilk safhası Sırrı Paşa'nın 1879'da Trabzon vilâyetine vali olarak gelmesiyle başlar ve azl edilmesiyle 1882'de sona erer. İkinci aşaması ise kısa süren Yusuf Ziya Paşa'nın valiliğinden sonra Sırrı Paşa'nın bölgeye ikinci kez 1883'de vali olarak atanmasıyla başlar ve yine 1884'te azledilmesiyle son bulur. Bu iki aşamanın yerel unsurların kendi aralarında ve merkezle kurdukları ilişkiler açısından farklı boyutları vardır.

Mark Mazower Selânik üzerine kaleme aldığı önemli eserinde taşraya vali olarak atanan paşalar hakkında çok doğru bir tespitte bulunur⁴¹:

Bir imparatorluk görevlisi olarak, neredeyse daima kent hakkında pek az bilgi sahibi olarak dışarıdan getirilen ve çok geçmeden oradan ayrılmak zorunda olan paşa, konumları, servetleri ve Selanik'te uzun süreli ikametleri nedeniyle yerel düzeyde gerçek iktidarı kullanan kişilerle yan yana çalışmak ve onlarla boy ölçüşmek zorundaydı (...) bağımsız bir toprak sahibi "hakim olduğu bölgelerdeki yetkisi sınırsız" olan ve gerektiğinde onbeş veya yirmi bin kişilik birlikler toplayan Serez Beyi ile karşılaştırıldığında Selânik paşası, başkentten gelen emirlere bağımlılığıyla, yerel sahneye aşına olmayışıyla ve para ve adamdandan yoksun oluşuyla köstekleniyordu. (...) 1837'de bir gözlemci "şu ana kadar" diye belirtiyordu, "Selanik'in beyleriyle uğraşacak kadar sınırları sağlam hiçbir paşası iktidarda kalmadı. Birleşmiş olduklarından, beyler ellerindeki ortak araçlarla Bâb-ı âli'de iktidarda olan taraflardan bazılarında çok büyük rüşvetler sunmaya muktedir idi. "Rüşvetin işe yaramadığı durumlarda da karalama ve entrikalar genellikle gerekeni yapıyordu..."⁴²

⁴⁰ Çetinsaya, 1880'lerde Kuzey Irak'ta yerel unsurların, aşiretlerin, 93 Harbi'nin yarattığı otorite boşluğundan istifadeyle yol açtıkları asayişsizlik ve isyan olaylarından bahseder. Bkz. Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Divan*, Sayı 7, 1992, s. 155-156.

⁴¹ Aslında aynı tespiti Roderic Davison çok daha önceleri yapmıştı. Fakat Mazower'in açılımı tercih sebebidir. Bkz. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997, s. 186.

⁴² Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri*, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007, 164-166.

Yukarıdaki paragraf farkedileceği gibi Selanik kentine dair değerlendirmeler içerir. Ancak bu paragraftaki Selanik⁴³ kenti yerine Trabzon'u, Selanik paşası yerine Sırrı Paşa'yı, Serez Beyi yerine de Çürüksulu Ali Paşa'yı koyabilir ve tarihi de 1880'lere ve hatta daha sonrasına kadar rahatlıkla götürebiliriz. Buradaki bir benzeşme değildir. 1880'lerin Trabzonu'na birebir uyan bir durum sözkonusudur. İlgili şahsiyetleri yerlerine koyarak meselenin ortak noktalarına bakmak mümkündür.

Sırrı Paşa 1879'da Trabzon vilâyetine ilk gelişinde (ki Ali Paşa da aynı yıl gelmişti) "yerel sahneye aşına olmayışıyla ve para ve adamdan yoksun oluşuyla köstekleniyordu." Paşa bölgede asayişî sağlamak ve otoritesini kurmak amacıyla vilâyetteki açık olan zabtiye kadrolarını doldurmak için talepte bulunmuş ve bu talebi 'pahalı' ve 'gereksiz' olduğu gerekçesiyle reddedilmişti. Oysa vilâyette kanunun öngördüğünden (250) az zabtiye vardı. 50 doğuya (Lazistan'a), 100 Trabzon merkez sancağına ve Gümüşhane'ye, 100 batıdaki kazalara yani Ordu Fatsa ve Ünye'ye. Buna mukabil şimdi bir de Ordu, Fatsa ve Ünye'deki nüfusa bakmakta yarar vardır. Bu kazalarda 150 bin yerli, 27 bin Gürcü bulunmaktadır. Toplam zabtiye sayısı ise 57 dir. Zabtiyelerin görevleri ise şunlardır: Eşkîya takibi, hapishane gardiyası, hükûmet emirlerinin kuryeliği, vergi ve öşür toplanmasına yardım, 'eşkîya ile savaş'. Yani 177 bin kişiye 57 zabtiye.⁴⁴ Daha geç bir tarihte 1889'da Canik mutasarrıfının mevcut zabtiye teşkilâtını güçlendirmek için 30 süvari ve 30 piyade istediği de bilinmektedir. Canik Sancağı'nda Gürcü ve Çerkes muhacirlerin sayısındaki artışın eşkıyalık gibi asayişî bozan hareketlere yol açtığını ve bundan dolayı emniyeti sağlayabilmek için ek zabtiyeye ihtiyaç olduğu mutasarrıf tarafından belirtilmektedir.⁴⁵

Bölgeye dışarıdan gelen Sırrı Paşa'nın aksine Ali Paşa ise yine aynı yıl zaten Gürcü muhacirlerin doğal hamisi olarak Ordu'da yerleşmiştir. Ancak 1860'lardaki Ordu kaymakamlığı döneminden ve 93 Harbi'ne bölgeden katılan gönüllü muavine kuvvetlerindeki yakın dostları dolayısıyla bölgeyi iyi tanımakta ve yerel unsurlarla; yerel ailelerle kız alıp-verme, akrabalığa giden güçlü ilişkileri bulunmaktadır. Çürüksu-Batum bölgesinden gelen Gürcü muhacirler Ali Paşa'nın bölgedeki toplumsal tabanını oluştururlar ve ondan bağımsız hareket etmezler.⁴⁶ Çürüksulu Ali Paşa'nın muhacir halk nezdinde sahip olduğu güç ve itibar azımsanacak düzeyde değildir:

Ali Paşa Ordu, Ünye, Fatsa ve Perşembe bölgelerinde himayesindeki sert mizaçlı, itaatsiz ve çoğu silahlı Gürcü muhacirlere dayanarak

⁴³ Selanik kenti için yapılan bu değerlendirme birebir Suriye ve Irak için de geçerlidir. Bkz. A. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", W. O. Polk, R. C. Chambers (Eds.), *Beginnings of Modernization in the Middle East*, The University of Chicago Press, Chicago, 1968, s. 52.

⁴⁴ Alfred Biliotti, FO 195/1457, 10 Mayıs 1883.

⁴⁵ BOA Y.PRK.UM. 15/10.

⁴⁶ Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve ailesi", s. 106.

adeta başına buyruk, valinin otoritesine karşı bölgesinde devlet görevlileri üzerinde baskı kurmaya varacak kadar kendi otoritesini dayatan bir yerel güç odağı haline gelmiştir (...) Ali Paşa 1886 yılında Balkanlardaki gelişmeler karşısında vatanperver duygularının ve padişaha sadakat hislerinin eşliğinde Ordu kazasında 10.106 kişilik 4 alaydan oluşan milis muavine kuvveti teşkil ederek, istenilen yerde savaşmak üzere harekete hazır olduğunu Padişaha bildirmektedir. Tahmin edileceği üzere, bu kuvvetlerin kumanda kademeleri neredeyse tamamen bölgedeki Gürcü muhacirlerle doludur.⁴⁷

Merkezileşme çağında yerel hanedanların kol gezdiği vilâyette bölgenin gerçek hakimleri eşraftır. İngiliz konsolosu Alfred Biliotti vilâyet genelindeki zaptiye ve jandarma rakamlarını verirken bölgenin gerçek yöneticilerinin ağalar ve beyler olduğunu⁴⁸ ifade ederken, bu beylerin ve ağaların köylüler üzerindeki baskısından ve mevcut arazi kanunlarının toprağın işletimi konusunda yetersiz kalmasından söz ettiği bir başka raporunda şunları kaydetmiştir:

Sadece bu değil, diğerleri (*Beys and Agas*) veya onların yerel Meclislerin uyeleri olan akrabaları kazanın gerçek yöneticileridir; kaza yöneticisi Kaymakamlar da mevkilerini muhafaza etmek istiyorlarsa bölgenin en nüfuzlu kişinin (*Lord*) tarafını tutmak zorunda kalıyorlar. Bunun sonucunda Beyler ve Ağalar ahaliye canlarının istediği gibi baskı uygulamakta ve görüldüğü kadarıyla onlara en kötü feodal devirlerdeki gibi muamele etmekte. Kendi taraftarları olan hükümet görevlileri de bunu fırsat bilerek, görev basında buldukları dönemin maddi acidan belirsiz koşullarında kendileri için her türlü kanunsuz taleplerde bulunuyorlar.⁴⁹

Bölgede ağaların ve beylerin etkinlikleri hafife alınacak düzeyde değildir. Konsolos Biliotti köylülerin, beylerden ve ağalardan şikâyetle, kendilerine atalarından kalan bu geniş topraklara sahipken ve işleyebiliyorken şimdi serfler gibi yaşadıklarını aktarmaktadır.⁵⁰ Biliotti bu ağaların ve beylerin son derece güçlü olduklarını, yönetimin otoritesine yani merkezî hükûmete meydan okuduklarını da belirtiyor. Ağalar köylülere istedikleri gibi davranıyor, onları eziyorlar ve öyle ki kadınlarına cinsel tacizde dahi bulunuyorlardı. Beyler eşkıyalardan daha fazla kötülük yapabilecek konumdaydılar.⁵¹

Yaşananlar karşısında yerel otoriteler ise köylüleri korumada güçsüzdü.⁵² Tabii ki bunda başta zaptiye sayısındaki yetersizlik olmak üzere eşkıyalık gibi başka etkenler de vardı. Fakat bu eşkıyalığın çalışmamızı ilgilendiren boyutu üzerinde aşağıda durulacaktır. Ancak burada altı çizilmesi gereken nokta Tanzimat'ın ilânından (1880'ler temel alınır) kırk sene sonra bile köylülerin

⁴⁷ Özel, agm., s. 106-108.

⁴⁸ Biliotti FO no. 30/23, 195/1320, Ağustos 1880.

⁴⁹ Biliotti FO no. 16. 195/1329, 1880.

⁵⁰ Biliotti FO no.16 195/1329, 12 Haziran 1880.

⁵¹ Biliotti FO no. 30, 195/1329, Ağustos 1880.

⁵² Biliotti, FO no. 30, 195/1329, Ağustos 1880.

merkezî hükûmetin korumasından mahrum kalmasıdır. Mazower'ın aktardığına göre aslında Selanik'teki köylüler Tanzimat fermânından “bile önce beylerin kendilerine kötü muamelesi hakkında yeni serbestlikle söz etmeye başlamışlardı. Şimdi ‘Padişahın arzusunun’ diye bildiriyorlardı, ‘hakkımızdan yararlanmamız olduğunu biliyoruz.... padişahın uyrukları olarak adalet talep ediyoruz’. Beyler bu gelişmelere gizlemeye bile gerek duymadıkları bir husumetle tepki gösterdiler...”⁵³ Trabzon vilâyetinde de köylülerin “padişahın arzusuna” uyarak ve padişahın uyrukları olarak adalet talep ediyoruz’ yönünde merkeze çektikleri telgrafların sayısı oldukça fazladır.

1880’lerde merkezî hükûmete meydan okuyan dolayısıyla da bölgelerinde güçlü olan ağaların ve beylerin ilgi alanlarından biri de konumuz itibariyle idarî yapıya dönük faaliyetleridir. Köylüler üzerinde bu denli baskı kuran yerel güçlerin idarî yapıyı ele geçirmek ve bölgede tam hâkimiyet kurmak amacıyla eşkıyalık da dahil olmak üzere her türlü karanlık işin ve vasitanın mübah sayıldığı bu kaotik ortamda boş durmadığı hem Özel’in son çalışmalarıyla hem de İngiliz konsolosu Biliotti’nin raporlarıyla, Osmanlı Arşivi belgelerinden anlaşılmaktadır.

Bölgede büyük bir güce ve nüfuza sahip olan Çürüksulu Ali Paşa bu gücü doğal olarak kendisi ve aile efradı çıkarına kullanacaktı ve nitekim öyle de yaptı. Sırrı Paşa ile giriştiği iktidar mücadelesinin nihai hedefi kendisini Trabzon valisi, kardeşi Osman Paşa’yı da Ordu mutasarrıfı yapmaktı.⁵⁴ Canik bölgesinde kendi hâkimiyetini kurmak amacıyla karşısına rakip olarak çıkan Sırrı Paşa’yı alt etmenin yollarını aradı ve bulmakta da çok zorlanmadı. Adını sıklıkla andığımız Britanya konsolosu Biliotti yerel beylerin valileri göndertme yolları ve taktiklerinden bahseder ve bunları yeri geldikçe anlatır. Çürüksulu Ali Paşa da bu taktiklerden birini izler.

Mazower’in yukarıda verilen paragrafından da hatırlanacağı gibi “...rüşvetin işe yaramadığı durumlarda da karalama ve entrikalar genellikle gerekeni yapıyordu...” Fakat Ali Paşa önce “sinir harbiyle” başlar, amacına ulaşmak için vilâyette sorun yaratmaya girişirdi. Muhacir Gürcülerin kanun düzenini bozmalarını cesaretlendirir ve vali Sırrı Paşa olayları şiddetle bastırıldığı zaman da kendisini zavallı göçmen Gürcülere zulüm yaptığı gerekçesiyle Bâb-ı âli’nin gözünden düşürmeye çalışırdı. Böylece Gürcüler üzerindeki etkilerini göze alan Bâb-ı âli, Ali Paşa ve kardeşinin bu olayların üstesinden gelebilecek yegâne kişiler olduğunu düşünecektir.⁵⁵ Bu “taktiğe” bağlı olarak bölgeyi valinin kontrolünden çıkarmanın en iyi yollarından biri şüphesiz onu acz içinde

⁵³ Mazower, *age.*, s. 165.

⁵⁴ Özel, *agm.*, s. 100.

⁵⁵ Biliotti, FO 195/1457, 10 Mayıs 1883.

göstermek ve karalamaktır. Bunun için de eşkıyalık hareketleri el altından, üstü örtülü bir şekilde desteklenir.

Gerçekten de Gürcülerin özellikle Ordu, Fatsa ve Ünye'deki eşkıyalıkları daha ilk yıllarda başlamış bir kaç yıl içinde had safhaya varmıştır. Bunun yanında Gürcüler Bolaman, Giresun, Sinop taraflarına kadar olan bölgede pek çok olaya karışmışlar, Ermeni ve Rum ailelere de saldırarak çeşitli mallarını gasp etmişler ve 150 Ermeni ailesinin Rusya'ya göç etmesine neden olmuşlardır. Gürcüler Ordu, Fatsa ve Ünye'de öylesine güçlü ve hakim davranmaya başlarlar ki, "bir toprak sahibine o toprağın kendileri için münasip olduğunu söylemeleri durumunda toprak sahibi bir daha toprağa adını atamazdı". Yerel otoriteler ise ya korkudan ya da başka sebeplerden çoğunlukla Gürcülerin ve onların şeflerinden yana tavır alıyorlardı. Merkezin güçlü valisi Sırrı Paşa zamanında asker ve polisle girdikleri çatışmalar sonucunda yakalanan, tutuklanan ve hatta teslim olan 30 eşkıyanın çıkarıldıkları mahkemelerce tamamının serbest bırakıldıkları (üstelik eşkıyalarla girdikleri bu çatışmalarda yaralanan ve ölen zabtiyeler olmasına rağmen) olay istisna olarak kalmayacak, daha sonra benzerleri de yaşanacaktır. Bu öyle hafife alınacak düzeyde bir olay değildir. Bilhassa bölgede otorite kurmaya çalışan bir valinin prestiji açısından bakılırsa durum daha da vahimdir.⁵⁶ Bütün bu olayların ardında Ali Paşa'nın ve Ordu Kaymakamı Cavizoğlu Osman Paşa'nın gizli ya da açık destekleri söz konusudur. Özel'in tesbitine göre, "...Ali Paşa'nın muhacir halk nezdinde sahip olduğu güç ve itibar sayesinde yalnızca Gürcüler için değil Samsun'dan Trabzon'a uzanan bölgede, içinde Lâzların da bulunduğu birçok şiddet unsurunun kanunsuz faaliyetlerinde bazan pasif bazan aktif cesaretlendirici bir faktör olduğu açıktır."⁵⁷

Ali Paşa'nın Ordu'da olduğu müddetçe eşkıyalığın devam edeceği ve Ordu kaymakamının kimi olayları görmezden ve duymazdan geldiğini Biliotti özellikle belirtmektedir.⁵⁸ Bir Ermeni'nin Biliotti'ye hitaben yazdığı bir mektupta Ali Paşa'nın "Lazistanın en büyük soyguncusu ve katili" olduğu ve Gürcülerin çaldığı her 10 gurusun 5'inin Ali Paşa'ya gittiği" ve "cinayet, köylere saldırma, ev basma, kadın kaldırma ve diğer feci işlerden" haberi olduğu öne sürülmektedir.⁵⁹ Gürcüler hakkında Saray'a yapılan şikâyetlerde onlara yönelik suçlamalarda düşmanlıktan kaynaklanan abartmalar olduğu Ali Paşa ve Gürcülerin Saray'daki önemli destekçilerinden biri olan Nâfia (Bayındırlık İşleri)

⁵⁶ Biliotti, FO no. 30, 195/1457, Eylül 1882.

⁵⁷ Özel, agm., s. 106.

⁵⁸ Bölgedeki olaylar o kadar vahim boyutlara ulaşmıştır ki Gürcülerin koruyan ve valiye olaylar hakkında bilgi veren kaymakam Cavizoğlu Osman Paşa bile Trabzon valiliğine yazdığı telgrafta Ordu'da yerli ahalinin artık Gürcülerin (muhacirlerin) zulmüne dayanacak hâlleri kalmadığını acil önlem alınmazsa durumun sonucunun vahim olacağını söylemektedir. Biliotti, FO 195/1457, Eylül 1881- Haziran 1882.

⁵⁹ Biliotti, FO no. 30, 195/1457, Eylül 1882.

Nazırı Ali Fehmi Paşa tarafından belirtilmektedir. Olan bitenler karşısında İstanbul'un yani Saray'ın ise hiç haberinin olmadığı, "Bâb-ı âlî'nin bu vilâyette işlerin nasıl yürüdüğü hususunda duyarsız olduğu" ve "Lazların (Gürcüler olarak okunmalı) yaptıklarından hiç haberinin olmadığı da kaydedilmiştir. Bu duyarsızlığın bir sonraki aşaması ise Biliotti'ye göre "bağımsız Laz" vilâyetidir: "Eğer Bâb-ı âlî ilgisizliğini sürdürürse gidişat bir çeşit *bağımsız Laz vilâyetiyle* sonuçlanır ya da daha muhtemeldir ki Rusya süre giden anarşi ortamından her türlü bahane ile müdahale etmeye çalışacaktır."⁶⁰

Biliotti'nin aynı tarihlerde kaydettiği bir rapor bu bağlamda anılmaya değerdir. Meeker'ın aktardığına göre Biliotti vali Sırrı Paşa'nın kıyı bölgesinin belli başlı yöreleri üzerinde neredeyse hiç hâkimiyeti olmadığı sonucuna varır:

Doğuda Rize ve batıda Samsun kaymakamları valinin emirlerini gözardı ederek, aslında bağımsız hareket ediyorlardı. Üstelik Rize kaymakamının burayı Trabzon'dan ayırmaya kalkıştığı ve böylelikle yeni bir Rize valisi olarak atanabileceği rapor ediliyordu.⁶¹

Oldukça geniş bir sahada nüfuzunu sürdürdüğü anlaşılan Ali Paşa'nın Sırrı Paşa ile giriştiği iktidar mücadelesinde bu işi Trabzon'da ikamet eden kardeşi Osman Paşa'nın yardımı olmaksızın yapması imkânsızdı. 'Kardeş dayanışması' çeşitli olaylarda kendini gösteriyordu. Osman Paşa, Sırrı Paşa'nın aleyhine yürütülen kampanyada da doğal olarak yer almaktadır. Daha Sırrı Paşa'nın vali olarak atandığı 1879 yılında muhacirlerin iskânı meselesinde yolsuzluklarla suçlanır. Önce kendisi Saray'a bir telgraf çekerek Sırrı Paşa'dan şikâyet eder⁶² ve ardından çevresindeki muhacirlerin imzasınının bulunduğu ve kendilerine Osman Paşa'nın sahip çıktığını, valinin işe yerleşecekleri toprak vb. konularda bir şey yapmadığını belirten şikâyet içerikli bir arzuhal merkeze ulaşır.⁶³ Sırrı Paşa aleyhindeki kampanyada Canik mutasarrıfı Hakkı Paşa da yer almaktadır.⁶⁴ Sırrı Paşa bu iki ismin, Hakkı Paşa ve Osman Paşa'nın, muhacirlerin iskânı ve tayinatı konusunda yaptığı yolsuzlukları deşifre etmiş, Osman Paşa'yı Lazistan mutasarrıflığından azl etmiş ve durumu saraya bildirmiştir. Lazistan mutasarrıfı Osman Paşa muhacirlere güzel yerlerde iskân edileceklerine dair yalan vaadlerde bulunmaktadır:

..Güya kendüsü iskân-ı muhacirin memuriyeti inzimamıyla ya Trabzon'a vali ve hiç değilse Canik mutasarrıfı olacağı ve ol halde muhacirlere daha âli yerler bulacağı ilan ve işaye? iderek zavallı muhacirleri hayli müddet ümide düşürüb...⁶⁵

⁶⁰ İtalik vurgu bize aittir. Biliotti, FO no. 30, 195/1457, 10 Mayıs 1882.

⁶¹ Meeker, *age.*, s. 291. Rize; Lazistan mutasarrıfı Osman Paşa'dır, BOA ŞD. 1831/35; Samsun; Canik mutasarrıfı ise Hakkı Paşa'dır BOA ŞD 1831/35.

⁶² BOA ŞD 1831/13.

⁶³ BOA ŞD 1830/30.

⁶⁴ BOA ŞD 1831/35.

⁶⁵ BOA ŞD 1831/35.

Osman Paşa'nın bu şekilde muhacirleri oyaladığını belirten Sırrı Paşa, Paşa'nın kendisinden "iskan-ı muhacirin memuriyetinin inzimamıyla Canik'in mutasarrıflığına tayinini inha itmekliğini resmen ve tahriren istida eyledi [ğinin]" de önemle altını çizer. Muhacirlerin ise ondan ümidi kestiklerini ve imzaladıkları (mühürledikleri) belgenin içeriğinden dahi habersiz olduklarından, yaptıklarından pişmanlık duyduklarını aktarır. Üstelik arzuhalin altına başka sahte mühürler de basılmıştır.⁶⁶ Bu iş Osman Paşa'nın "tarif ve talimiyle" yapılmıştır ve bunu düzenleyenler ise adliye müfettişi sabık saadetlü Kadri Efendi ile Canik mutasarrıfı Hakkı Paşa'dır. O Hakkı Paşa ki Sırrı Paşa'dan Canik mutasarrıflığını isteyen Osman Paşa'nın müttetikidir. Sırrı Paşa'nın aktardığına göre bu işi düzenleyenler muhacirleri kandırmış ve "tayinat talebine dairdir deyü hâlden biçare olanlara temhir itdirerek ve altına daha bir çok sahte mühürler ilâve iderek..." işlemi tamamlamışlardır.⁶⁷

Osman Paşa'nın faaliyetleri bununla da sınırlı değildir. Paşa müttetikleriyle birlikte Dersaadet'e giderek Sırrı Paşa aleyhinde gazetelerde "neşr-i erâcîf" de de bulunur. "Trabzon adliye müfettişi sabık Kadri Efendi ile Canik ve Lazistan mutasarrıfı Hakkı ve Osman Paşaların bu aralık Dersaadetde aleyhinde neşr-i erâcîf ile meşgul oldukları" Sırrı Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet'e yazdığı tahriratta yer almaktadır. Tabii bu arada Sırrı Paşa da boş durmaz ve aleyhinde bu faaliyetleri yürütenleri o da Dahiliye Nezâreti'ne "her birinin suihal ve idareleri ile irtikabları ve hakkında olan nefsâniyetleri[ni] [kin ve garaz] ber tafsil-i beyân" şikâyet ederek bölgedeki yerel eşraftan, "tehzibi havî ahali ve memurinden aldığı arzuhal-i umumî ve telgrafnâmeleri leffen" takdim eder.⁶⁸

Öte yandan daha bir yıldır bölgede yerleşmeye çalışan Gürcülerin yerli halka dönük tasallutları o raddeye gelmiştir ki, Ordu'nun yerli Müslüman halkı ile Ermenileri Trabzon Ermeni piskoposuna arzuhal yazarak Gürcülerin mütamadî fecaatlerinden artık dayanacak güçlerinin kalmadığını belirteceklerdir. Yaşananlar karşısında Sırrı Paşa'nın bölgede her türlü asayişsizliğe ve eşkıyalığa karşı şedid önlemler alması sonucu Gürcüler de kendisi hakkında Saray'a şikâyette bulunmaya başlamışlardır.

Ordu ve Fatsa kazalarındaki Gürcü muhacirler muteberan, hanedan ve ümerası imzalarıyla Ali Paşa yanında saf tutarak merkeze arzuhaller çektiler. Sırrı Paşa'nın "didâr-ı gaddarâne"sinden "usûl-i zalimâne ve harekât-ı istibdatanesinden" bahisle bölgede "huzurlarının kalmamaklığın"dan dem vurarak ya valinin azlını ya da kendilerinin başka bir vilâyete nakillerini isterler.⁶⁹

⁶⁶ Sahte mühürler bulmak ve bu şekilde arzuhaller yazmak oldukça kolaydı. Sahte mühürler çarşı-pazar her yerde satılmaktaydı. Sırrı Paşa, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1303.

⁶⁷ BOA ŞD 1831/35.

⁶⁸ BOA ŞD 1831/35, 25 Şubat 1880 ve BOA DH.MKT 1330/77, 8 Mart 1880.

⁶⁹ BOA ŞD 1834/2.

Buna mukabil Sırrı Paşa Trabzon naibinin başka meselelerde Ali Paşa'yı suçlayan ifadelerini kendi suçlamalarına ek delil olarak kullanır.⁷⁰ Bunun yanında Müslim (215 mühürlü) ve Gayrimüslim yerel eşrafın yüzlerce imzasının yer aldığı sayfalar dolusu Sırrı Paşa lehindeki telgrafların da merkeze ulaştığını belirtmek lazımdır. Üstelik bu imza ve mühürlerde sahtekârlık olmadığını ifade eden hem Müslim hem de Gayrimüslim kişilerin beyânlarının olduğu da bilinmektedir. Örneğin Ermeni milleti adına Trabzon marhasasının imzası vardır.⁷¹

Karşılıklı birbirini suçlayan telgrafların ardı arkası kesilmez ve Ali Paşa yanlısı yerel seçkinlerin imzalarının bulunduğu telgraflar saraya çekilmeye devam edilir.⁷² Baskı kurmayı ve valiyi görevden azl ettirmeyi amaçlayan bu telgraflarda ısrarla huzur ve asayişin bozulduğu belirtilirken, bunun sorumlusu olarak da Sırrı Paşa gösterilmektedir. Onlara göre Sırrı Paşa Gürcü muhacirlere haksızlık etmekte ve onları suçlamaktadır. Muhacirlerin can ve mal güvenlikleri kalmamış dışarıya çıkamaz olmuşlar ve orada burada katl edilmeye başlanmışlardır.

Muhacirler adına "vekiller"⁷³ tarafından çekildiği belirtilen bir telgraf⁷⁴ sonunda saraydan 1881 tarihli bir irade çıkar. Bu irade Ali Paşa'nın zaferi, Sırrı Paşa'nın ise Trabzon vilâyetindeki ilk valiliğinin sonu anlamına gelir ve valilikten azledilir.⁷⁵ Sırrı Paşa görevden azledildiğinde Çürüksulu Ali Paşa'nın konağında şenlikler yapılmış ve havâî fişekler onun konağına doğru fırlatılmıştır. Bu azil işleminde Çürüksulu Ali Paşa'nın İstanbul'da saraydaki çevresinin etkili olduğu, yandaşlarının desteğiyle gerçekleştiği, hem bizzat Sırrı Paşa'nın kendisi tarafından hem de konsolos Biliotti tarafından vurgulanmaktadır.⁷⁶

Vilâyete dışarıdan gelen ve bölgeyi tanımayan, üstelik bir valinin gündelik işleriyle boğuşan birisi olarak Paşa'nın bu 'mağlubiyeti' kaçınılmazdır bir anlamda "Sırrı Paşa bir yandan bir valinin gündelik işlerini yürütürken bir yandan da yol şebekesini geliştirmeye çalışıyor, muhacirlerin iskânı ile düzen ve asayişin tesisi için çaba sarfediyordu ve bu yöndeki kararlılığı ile temayüz ediyordu."⁷⁷

⁷⁰ Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi" s. 107.

⁷¹ BOA ŞD 1831/35.

⁷² 1848 yılında Trabzon'da vali ile yerel eşraf arasındaki çatışmalara ve akabinde birbirlerini suçlayan mahzarların merkeze gönderildiğine dair daha erken tarihli bir örnek için bkz. Sarıoğlu, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması*, s. 79.

⁷³ Anılan vekillerin adları şöyledir: Vekil-i muhacir Samsun Süleyman Faik, vekil-i muhacir Trabzon Osman, vekil-i muhacir Fatsa Ahmed, vekil-i muhacir Çarşamba Ali.

⁷⁴ Telgrafnâmede bir ayaklanmadan bahsedilmesi muhtemeldir ki II. Abdülhamid'i tedirgin etmiş ve valisini görevden almanın daha doğru olacağı düşüncesi hâsıl olmuştur.

⁷⁵ BOA İ.DH 67130, 14 Ağustos 1881.

⁷⁶ Biliotti, FO 195/1457, Ağustos 1881. Ayrıca bkz. Müfit Semih Baylan, "Trabzon Valisi Sırrı Paşa" *Trabzon*, Sayı 7, 1993, s. 15-16.

⁷⁷ Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi", s. 105.

Sırrı Paşa aslında sadece bunlarla uğraşmıyordu. Yalnızca Ali Paşa ile de mücadele etmemektedir. O aynı zamanda bölgenin diğer sancak yöneticileri, yani mutasarrıflarla, Gümüşhane⁷⁸, Lazistan⁷⁹ ve Canik mutasarrıfları ve yine bölgenin hanedanlarıyla da çatışma halindedir. Buna Naib Ziya Bey⁸⁰ ve Dizdarzâde Ahmed Emin⁸¹ gibi kendisinden şikâyet edenleri de eklersek liste aşağı yukarı tamamlanmış olur. Sırrı Paşa bir yandan bu uğraştığı kişilerle mahkemelik olurken, bir yandan da bunlarla ilgili olayları kitap⁸² halinde yayımlamayı da ihmal etmez. Aynı zamanda bir mutasarrıfın (Lazistan mutasarrıfı) gazetelerde⁸³ kendi aleyhine oluşturmaya çalıştığı “efkâr-ı umumiyeye”yi de aydınlatmak durumundadır.

Sırrı Paşa'nın valilikten alınarak Kastamonu vilâyetine vali tayin edilmesiyle birlikte amacına ulaşan Gürcüler (ve onların gizli ya da açık destekçileri) “gösterileri” bir süreliğine keserler. Fakat yerli Müslim ve Gayrimüslim halkın durumu (Eylül 1881-Haziran 1882 arasında) daha kötüye gitmektedir. Ünye’de, Fatsa’da yine olaylar başlar ve polisin devreye girmesiyle epeyce eşkıya ele geçirilip bir kısmı öldürülür. Ordu’da olayların tırmanması üzerine Sırrı Paşa’nın yerine gelen vali Yusuf Ziya Paşa olaylara seyirci kalmaz ve müdahale ederek Ordu’ya bir müfreze gönderirse de bunun etkisi kısa sürmüştür. Gürcülerin yeniden sorun yaratmalarının nedeni vali üzerinde baskı kurup onda azil korkusu yaratarak kendi arzularını doğrultusunda hareket edeceğini dolayısıyla gerçek gücünü gösteremeyeceğini, bunun da böylece Gürcülerin bölgenin gerçek hakimi olmalarına yol açacağı idi. Tam da öyle olmuş, Gürcü eşkıya çeteleri yeniden türemiş, Ordu’da durum yeniden vahimleşmiştir.⁸⁴

Çok geçmeden 14 Ocak 1883’de Sırrı Paşa yeniden Trabzon valiliğine atanır ve halka hitaben bir “nutk-ı resmî” (aslında bir ‘rövanş’ konuşması) irad eder. Manidar bir şekilde geçmişten, selefi Yusuf Ziya Paşa’dan, adaletten, hüsn-i niyetten ve yardım elini uzatmaktan bahsederek geri geldiğinde kendisine

⁷⁸ Yolsuzluk yapan Gümüşhane mutasarrıfı Ali Rıza Efendi’yi görevden alan Sırrı Paşa onunla mahkemelik olur. Mahkeme hakkında bkz. BOA ŞD 1832/20.

⁷⁹ Lazistan mutasarrıfı Hüseyin Rüşdü Paşa eşkıyalarla ilişki kurmuş ve çeşitli yolsuzluklara karışmıştır. Sırrı Paşa’nın onunla bir hayli uğraştığı anlaşılıyor. Bkz. BOA ŞD 1832/34, 1832/35 vd. Ayrıca bkz. Sırrı Paşa, *age*.

⁸⁰ Sırrı Paşa görevden aldığı naib Ziya Bey ile de mahkemeliktir. Bkz. BOA ŞD 1832/6.

⁸¹ Sırrı Paşa Dizdarzâde Ahmed Emin Efendi ile müftü seçimindeki bazı olaylardan ötürü mahkemelik olmuştur. Bkz. BOA ŞD 1834/2.

⁸² Bkz. *Trabzon, Lazistan Mutasarrıf-ı Sabıks Hüseyin Rüşdü Paşa'nın Mahkeme-i Aleniyesi*, 1298, (yazar adı yok). Ayrıca Sırrı Paşa Lazistan mutasarrıfı Hüseyin Rüşdü Paşa’nın mahkemesiyle ilgili gelişmeleri *Trabzon Vilâyeti Gazetesi*’nde de yayımlamaktadır. Bkz. BOA A.MKT.MHM 486/50.

⁸³ Hüseyin Rüşdü Paşa *Vakit* gazetesinin 1945 numaralı nüshasında Sırrı Paşa aleyhine bir yazı yayımlar. Bkz. BOA A.MKT.MHM. 486/50.

⁸⁴ Biliotti, FO 195/1457, 10 Mayıs 1883.

gösterilen ülfetten memnuniyetini ifade eder.⁸⁵ Sırrı Paşa'nın bu konuşmasında bir bakıma 'İlgililere' üstü örtülü mesaj vardır.

Sırrı Paşa'nın vilâyete ikinci kez vali olarak atanmasıyla Çürüksulu Ali Paşa ile olan iktidar mücadelesi kaldığı yerden ikinci kez azledileceği tarih olan 1884'e kadar devam eder. İkinci valiliği döneminde Sırrı Paşa'nın daha kararsız ve enerjisinin az olduğu gözlemlenmektedir. Her zaman enerjik olan Sırrı Paşa, Kastamonu valisiyken Trabzon'a dönmemesi için İstanbul'dan tehdit mektupları almaya başlamış ve bu tehditler ve "dost uyarıları"⁸⁶ sonucu etrafına Çerkes zaptiyelerden bir çember oluşturmuştur. Vali artık daha tedirgindir ve muhtemeldir ki Trabzon'un ağaları ve beyleriyle uğraşacak kadar sınırları de sağlam değildir.⁸⁷

Hedefi vilâyet valiliği olan Çürüksulu Ali Paşa ise değişen politikasıyla eşkıyalığın önünü alıp belli bir süre sonra Sırrı Paşa'yı Ordu'ya davet ederek iyi ilişki kurmayı dener. Sırrı Paşa Ali Paşa'nın İstanbul'daki nüfuzunu da göz önünde bulundurarak bu davete icabet eder. Eylül 1883'te Biliotti, Sırrı Paşa ile Ali Paşa'nın Perşembe'deki (Vona) evinde bir araya gelirler. Bu görüşmede nelerin geçtiği malumumuz değildir. Fakat bu esnada bir gelişme olur. Ordulular Ordu'nun bir mutasarrıflık/sancak hâline getirilmesini, mutasarrıf olarak da Ali Paşa'nın tayin edilmesini isteyen arzuhalleri Sırrı Paşa'ya ve Saray'a sunarlar. Onlara göre Cavizoğlu Osman Paşa bu mevkiye layık değildir ve kazaya ancak böyle sükûnet gelir. Sırrı Paşa ise bunun Ali Paşa'nın işi olduğunu düşünmektedir ve arzuhale yanıtı olumsuz olacağına benzer.⁸⁸

Ordu ahalisi eşrafı yani, Ali Paşa'nın mutasarrıflığa gelmesini istemelerinin ardında Ali Paşa'nın İstanbul'daki nüfuzundan kendi lehlerine yararlanma arzusu yatmaktadır. Bunun doğal sonucu Ali Paşa ile yerli ahali arasında çıkar birliği ve geçici ittifakın ortaya çıkmasıdır. Orduluların Ali Paşa'nın mutasarrıf olmasını istemesinin bir diğer nedeni daha vardır. Yeni yapılan yolla Ordu Karadeniz'den Sivas'a giden en yakın nokta hâline gelecek ve böylece Ordu'nun önemi daha da artacaktır. Mutasarrıflık olması bu durumu daha da pekiştirecektir. 1883 yılı Eylül ayı sonlarında ortaya çıkan Mutasarrıflık talebinin bölgedeki hareketliliği artırdığı ve bir rekabet ortamı yarattığı anlaşılmaktadır. Sırrı Paşa ise yeni mutasarrıflık/sancak teşekkülü durumunda neresinin merkez kaza olması gerektiği noktasında kararsızdır. Önerilen sancak 95 bin nüfusa ve 52 bin pound yıllık gelire sahip olan Ordu, Fatsa ve Belen'dir. Sırrı Paşa ise

⁸⁵ Sırrı Paşa, *age.*, s. 59, Biliotti, FO 195/1457, 10 Mayıs 1883.

⁸⁶ Sırrı Paşa'ya arkadaşından mahrem bir mektup gelmiş ve Yusuf Ziya Paşa gibi davranması tavsiye edilmiştir. Biliotti, FO 195/1457, Mayıs 1883.

⁸⁷ Biliotti, FO 195/1457, 10 Mayıs 1883.

⁸⁸ Biliotti, FO 195/1457, 12 Eylül 1883.

Ordu ve Giresun üzerinde kafa yormaktadır fakat belli ki burada Ali Paşa'nın etkinliğinden ve nüfuzundan rahatsız olmaktadır.⁸⁹

Bölgedeki eşkıyalığın devam etmesi Osmanlı hükûmetini de rahatsız etmiş ve İstanbul'dan bölgeye eşkıyalığı ortadan kaldırması için bir binbaşı gönderilmiştir. Gönderilen binbaşı Ünye'ye ayak basar basmaz meşhur çetelerden Hocoğlu çetesiyle bağlantısı olduğundan şüphe duyduğu ve aralarında nüfuzlularının da olduğu çok sayıda Gürcüyü tutuklayıp hapse atar. Bu durum hem Ali Paşa'yı çok üzer ve kızdırır hem de Gürcü muhacirleri öfkelenir.⁹⁰

Ali Paşa ile Sırrı Paşa arasındaki iktidar mücadelesinin devam ettiği bu tarihlerde (1883-1884) her iki taraf da birbirini suçlayan telgrafları Şûrâ-yı Devlet'e çekmeye devam etmektedirler.⁹¹ Bu telgraflarda yine yerel ulemanın ve hanedanların imzaları yer almaktadır. Telgraflarla merkeze baskı kuran Gürcü yerel unsurların sonuca ulaştığını yine Gürcü ulema ve hanedanların imzaladığı merkeze çekilen 16 Kasım 1884 tarihli bir telgraftan anlıyoruz.⁹² Çünkü 18 Kasım 1884 tarihli irade ile Sırrı Paşa'nın "ya azline ya da tevbihine" karar verilmesi istenmiştir.⁹³ Böylece Lazistan'ın Batum-Çürüksu havalisinden gelip Ordu, Fatsa, Ünye'ye yerleşen muhacirlerin bir anlamda yerli ahaliyi de sindirmesiyle zafere ulaştığını belirtmek mümkündür. Her ne kadar Çürüksulu Ali Paşa ve kardeşi Osman Paşa valilik ve mutasarrıflık hedeflerine ulaşmasalar da merkezin valisini bir kez daha azl ettirmeyi başarmışlardır.

Yerel Mücadelenin Değişen Retoriği: Yol ve Sancak Merkezi

Sırrı Paşa ile Ali Paşa arasındaki iktidar mücadelesi 1884'te Sırrı Paşa'nın ikinci kez azliyle son bulsa da, bölgede bir diğer mücadele devam etmektedir. Yukarıda değinilen, Ordulu yerel seçkinlerin imzasıyla sunulan arzuhal sonucunda Ordu'nun bir mutasarrıflık, Ali Paşa'nın da buraya mutasarrıf olması yönündeki talebin yol açtığı mücadeledir bu. Rekabet Ordu, Fatsa, Ünye kazalarıyla Vona nahiyesini içine alan bölgede mutasarrıflık/sancak teşkili durumunda sancağın merkez kazasının neresi olacağı konusundadır.

Ordu, Fatsa ve Ünye kazalarını içeren yeni bir sancak teşkilinin gerekçesi İngiliz konsolos raporlarına yansiyandan çok da farklı değildir. Sadece Çürüksulu Ali Paşa'nın adı anılmaz mutasarrıflık için. Bunun dışında bölgedeki

⁸⁹ Biliotti, FO no. 47, 195/1457, 28 Eylül 1883.

⁹⁰ Biliotti, FO no. 50, 195/1457, 12 Ekim 1883.

⁹¹ Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi", s. 107.

⁹² Elbetteki gelen bir telgrafla merkezin bu kararı aldığını düşünmek yanlış olur ve fakat bunu bir telgraflar silsilesinin son halkası olarak düşünürsek herhâlde merkezde oluşan baskıyı tahmin edebiliriz.

⁹³ BOA İ.DH 102189.

eşkıyalığın ve asayişsizliğin hüküm sürdüğü ve bunun da ancak yeni bir sancak teşkiliyle önünü almanın mümkün olduğu belirtilir.

Osmanlı Arşivi'ne yansıyan belgelerden hareketle belirtmek gerekirse, bölgede bu şekilde 1885'te de yerli halk ile Gürcüler arasında devam eden çatışmalar "Gürcü-Türk münaferetine" yol açmış ve vilâyet genelindeki huzur ve asayiş bozulmuştur. Özellikle Ordu, Fatsa ve Ünye'de Gürcü muhacirlerin yol açtıkları huzursuzlukların had safhaya ulaştığı kaydedilmekte ve bunun çözümünün de "üç kazanın [Ordu, Fatsa, Ünye] birleştirilmesiyle bir liva teşkili ehem ve elzem-i umurdan" olduğu belirtilmektedir.⁹⁴ Yazışmalarda "bir sancak teşkili bu havalice matlub ve muktezi olan hüsn-i idarenin tesis ve istikrarı için en müfid ve müessir bir tedbir idüğü" şeklinde ifadesini bulur bu düşünce. Dahiliye Nezâreti ile yazışmaların sürdüğü bir sırada İngiliz sefaretinden gelen bir *muhıtranın* da işe karışmasıyla meselenin uluslararası bir boyut kazandığını da belirtelim. Muhıtraya göre "Ordu' Ünye' ve 'Fatsa' kazalarından bir mutasarrıflık teşkili lüzumu gittikçe hiss olunmaktadır. İade-i huzur ve asayiş için mukaddema Bâb-ı âliye tavsiye olunan işbu tebirden başka çare yoktur"⁹⁵

Bu üç kazadan (daha sonra Vona –Perşembe- de dahil olacaktır) müteşekkil bir mutasarrıflığın oluşturulmasına dair yazışmaların bir süre devam etmesinden sonra 3 Mayıs 1885 tarihli ve merkezî hükûmeti temsil eden Esseyid Ahmed Aziz imzalı tahriratla yeni bir durum ortaya çıkar. Tahriratta "Münasebât ve müvâredât-ı [vürud eden, gelen eşya] ticariyesi derkâr ve Samsun'a hemcivar olan Sinob ve Amasya sancaklarının ilhakıyla merkezi Samsun şehri olmak üzere bir vilâyetin teşkili bu havalinin hüsn-ü idaresini temine medar olacağına" dair görüş bildirilir.⁹⁶ Yani mutasarrıflık/sancak teşekkülüne dönük talepten vilâyet teşekkülüne doğru bir değişiklik zuhur etmiştir.

Bu noktada Ali Paşa'yı tekrar anarsak, "uluslararası" boyut kazanan meseleden en çok kimin yarar sağlayacağı sorusu da açıklık kazanmış olur. Bu boyuttan bölgenin yerel eşrafının; hem Gürcü hem de yerli, haberi olmaması düşünülemezdi işin doğası gereği. Öyle de oldu. Amasya ve Sinop sancaklarının lağvedilerek bir vilâyetin müceddeden teşkil edileceği, bunun bir sancak merkezinin olacağı yönündeki bilgiler bölgede çok çabuk yayıldı. Yerel eşraf açısından bu bilgilerin anlamı tabii ki kurulacak yeni sancağın merkezî bir cazibe alanı yaratacak olması ve seçilecek olan kazanın yollarının yapılması, vali konağı vb. yapıların inşa edilmesi, karakol kurulması kısacası kalkınması, huzur ve asayişin sağlanması demektir. Aynı zamanda ve belki de en önemlisi yeni sancak için oluşturulacak idarî kadrolar da ayrı bir rekabet alanıydı. Bu kadrolarda kimlerin yer alacağı meselesi ise meslekî gelecek kaygısından ziyade bölgedeki

⁹⁴ BOA ŞD 1837/9.

⁹⁵ BOA ŞD 1837/9.

⁹⁶ BOA ŞD 1837/9.

güç ve nüfuz mücadelesiyle ilgiliydi. Dolayısıyla yerli eşraf ile Gürcü muhacirlerin rüesası arasındaki rekabet sancak merkezinin neresi olacağı noktasında odaklandı. Ali Paşa'nın yerel düzeydeki bu rekabeti hesap edip etmediğini bilemiyoruz, ancak ortada kıyasıya bir rekabet vardır.

Merkezleşmenin araçlarından biri olduğu belirtilen telgrafın işte tam da bu yerel eşrafın idarî kadrolara adaylarını ve bölgesel taleplerini merkeze kabul ettirmede bir baskı aracına dönüştüğünü görüyoruz. Başlangıçta iki Paşa'nın iktidar mücadelesinin uzantısı olarak merkeze çekilen telgrafların ve arzuhallerin varacağı nokta yukarıda da belirtildiği gibi vilâyet, sancak ve kaza teşekküllerine gidilmesi yönündeki talepler olacaktır. Bu talepler dört ayrı merkezin, kazanın yerel eşrafından gelmektedir: Ordu, Vona (Perşembe), Fatsa ve Ünye.

Telgraflara bakılırsa yerel eşraf her nasılsa bir vilâyet teşekkülüne gidileceği yolunda bir duyum almıştır. Bu duyuma göre Sinop ve Amasya sancaklarının ilhakıyla merkezi Samsun şehri olmak üzere bir vilâyetin teşkili sözkonusudur. Bu vilâyetin merkez sancağının neresi olacağı konusunda merkeze dört ayrı kazadan telgraflar çekilir ve her birinin gerekçesi aşağı yukarı tek kalemden çıkmışçasına aynıdır. Kendi kazalarının coğrafi konum ve iklimsel özelliklerinden, kazalarının "havasının gayet latif ve kasabası cesim ve mevkii şirin ve her nevi imalat-ı ıslahata kabil olduğun"dan, yeni yollarının yapılmakta olduğundan, muhacirlerin bölgelerinde yarattıkları hem nüfus fazlalığı hem de asayiş sorunlarına kadar bir dizi sorun sıralanmıştır.⁹⁷

Yerel seçkinlerin vilâyet teşkili durumunda neden kendi kazalarının sancak merkezi olması gerektiği konusundaki bu izah tarzları ve gerekçeleri aslında oldukça ikna edici görünmektedir. Fakat asıl gerekçe vilâyet teşkili durumunda merkez sancağın sahipleri ele geçirecekleri idarî kadrolar sayesinde vilâyete hükmedebilecek güce de sahip olacaklardı. Bu rekabet ortamında birbirlerini küçük görmek ya da göstermek için aleyhlerinde 'kampanya' yürütmekten de geri kalmadılar. Fatsa'nın ittifak kurmuş Müslim ve Gayrimüslim muteberan, ulema ve hanedanlarının imzaladığı telgrafnâmede bunun örneği vardır. Onlara göre Fatsa kazası asude bir limana sahiptir, iskelesi vardır ve dahası "Ünye ve Terme kazalarının da vasatında" yer almakta ve bu da avantaj sağlamaktadır.⁹⁸

Bir diğer telgrafın sahibi olan Ünyeliler ise kendilerine rakip gördükleri Ordu ve Fatsalılar aleyhine yazmaktadırlar: "Ordu kazasıyla Fatsa iskelelerinin havası gayet vahim olmağla ahalileri mevsim-i sayfa umumen yaylalara ve öteye naklihane itmekdedir..."⁹⁹

Anılan kazaların herbirinin zikredilen bu gerekçelerinde şüphesiz gerçeklik payı vardır. Daha doğru bir deyişle olanı anlatmaktadırlar. Gürcü muhacirlerin

⁹⁷ BOA ŞD 1837/9

⁹⁸ BOA ŞD 1837/9.

⁹⁹ BOA ŞD 1837/9.

Trabzon vilâyeti genelinde ağırlıklı olarak Ordu, Fatsa, Ünye kazalarıyla Vona (Perşembe) nahiyesinde iskân edilmesi yukarıda da sıklıkla değinildiği gibi, bölgede asayiş sorunlarında ve yerli halkın arazilerini ele geçirmeye dönük olaylarda tahammül sınırlarını zorlayan bir artış yaratmış, bölgenin yerli Hristiyan ahalisini de Gürcülerin tasallutundan bezerek Rusya'ya göç fikrine yöneltmiştir.¹⁰⁰ Eşkiyanın “zulm-i teaddiyâtı”nın halkın iki bin kişi ile valilik önünde “asayiş-i daime isteriz deyü feryad eylemesi”ne kadar vardığı ve bunun çözümünün ise şöyle formüle edildiği görülüyor: “İslahat-ı daime ve asayiş-i mahalliye mümkün olmayub herkesin mal can ırzından emin olması *kazamızın liva merkezi* olmasıyla hasıl olacağı şübhesizdir”.¹⁰¹

Yerel güçler meseleyi bu şekilde vaz' ederken merkezî hükûmetin konuya nasıl baktığını da görmek önemlidir. Çünkü yerel güçlerin bu baskısı altında karar vermenin pek de kolay olmadığını ya da yerel eşrafı küstürmeden (Abdülhamid'in genel politikası gereği) bir hâl yoluna koymanın zorluğu ortadadır. Ancak tabii ki merkez meselenin askerî, ekonomik, demografik ve sosyal yönlerine (yerel unsurlardan merkeze yakın olanları da dikkate alarak) bakarak bir karara varmak durumundaydı. Bunun için bölgeye tayin edilen adliye müfettişi Raşit Efendi de dahil olmak üzere Dördüncü Ordu-yu Hümayun kumandanı ve dönemin Trabzon valisinden oluşan “komisyon-ı mahsusa”nın fikri alınarak daha geniş bir şekilde meselenin mütalaa edildiği anlaşılıyor.

Merkezî hükûmet ve Trabzon vilâyeti adına Esseyid Ahmed Aziz tarafından kaleme alınan layiha ve tahriratlarda yeni teşkil edilecek vilâyetin nüfusu, malî kaynağı, yol ağının durumu ve askerî açıdan stratejik konumu, bölgenin sahip olduğu yolun ticaret açısından önemi ve bağlantıları (:hinterland), emniyet durumu değerlendirilir. Yeni teşkil edilecek vilâyetin sancak merkezinin neresi olması gerektiği üzerinde de durularak müfettişin tetkikatından sonra ortaya çıkan durum layiha ve arizada enine boyuna tartışılarak varılan sonuçlar açıklanır. Buna göre bölgede yaşanan hırsızlık, adam öldürme, eşkıyalık, kaçakçılık gibi vakalar sonucunda adli kurumların yani mahkemelerin işleyişinde, memurların tutumunda ve yolsuzluklarda da oldukça ciddi boyutlara varıldığına dikkat çekilerek, “umur ve mesâlih-i adliyenin vakt ü zamanıyla görülememesi ve bazı yerlerde bir takım suiistimalâtın vukua” geldiğinin altı çizilmiştir.¹⁰²

İdaresi zaten müşkil olan Trabzon vilâyeti'nin Ordu, Fatsa ve Ünye kazalarının birleştirilmesiyle ve merkezinin de Vona olmak üzere müceddeden bir sancak teşkilinin idarî yapıda rahatlatma sağlayacağı belirtilen tahriratta Samsun'un yeni bir ticarî merkez olmasıyla sahip olduğu yol ağı dolayısıyla da

¹⁰⁰ Özel, “Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler”, s. 97.

¹⁰¹ BOA ŞD 1837/9.

¹⁰² BOA ŞD 1837/9.

bir kat daha önem kazandığı vurgulanmaktadır, Canik sancağının daha önce bu kadar önemi haiz değilken müstakim mutasarrıflık hâlinde idare edildiği ve ticarî ve askerî açıdan olduğu kadar “...kesb-i ehemmiyet ettiği... şekavet ve ihlâl-i asayiş ve emniyeti mucib...” sorunların arttığı, yerli ahali ile Gürcü muhacirler arasındaki “münâferetin” de (sıcak silahlı) çatışmalara dönüştüğü şu sıralarda çok daha can alıcı bir şekilde yeni bir vilâyet haline getirilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. “Vilâyeti teşkil iden sancakların ezher cihet en mühim ve mutenası Canik Sancağı olduğu” belirtilen Ahmed Aziz imzalı layihada mevcut yönetim kadrosuyla yaşanan sıkıntıların üstesinden gelinemeyeceği, dolayısıyla bu kadroların değiştirilerek becayişleri istenmektedir.¹⁰³

Seraskerliğin mütalaası da dikkate alınarak yazılan tahriratta yeni teşkil olunacak vilâyete sancak merkezi olacak en uygun yerin diğerlerine göre pek çok açıdan Vona (Perşembe) limanı olduğu belirtiliyor. Daha ortada bir coğrafi konumda olması hasebiyle Fatsa'nın merkez kaza olması gerekirse de bundan çok da uzak olmayan Vona'nın ticaret, siyaset ve askerî açılardan bakıldığında diğerlerine göre önemi ağır basmaktadır. Layiha yazarı Vona limanının Ordu, Fatsa ve Ünye'ye olan uzaklıklarını verdikten sonra Vona'nın Karadeniz'in anahtarı konumunda olduğunu ve Samsun'dan Batum'a kadar olan sahilde böyle tabii ve geniş, açık bir limanın olmadığını ifade eder. Öyle ki, Vona limanı Sinop limanına bile tercih edilmekte, üstün tutulmaktadır. Vona'nın kısa bir süre içinde “kesb-i cesâmet ederek bu sahilin en büyük merkezi ticareti olmak istidatını” göstereceği; Anadolu'nun merkezi addolunan Sivas vilâyetiyle bağlantıyı kuran Ordu-Sivas yolunun Vona'nın arkasındaki dağlardan geçtiği ve Ordu'dan Vona'ya yapılacak bir yol ile ve açılmış ve açılmakta olacak yollarıyla “Anadolu kıtasının” anahtarı konumunda olacağı vurgulanmaktadır. Layihanın meçhul yazarı belirtilen bu noktanın altını ısrarla çizer ve *fiker-i siyasi ve fenn-i idare nokta-i nazarından* da meseleye bakılmasını ister. Bundan başka Gümüşhane sancağının lağv edilerek kaymakamlığa dönüştürülmesini ve bu sancağa ait kazaların Bayburd sancağına ilhak olunmasını ve ilâve olarak “Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nın dahi Trabzon Vilâyeti'ne tahvil-i irtibâtının fevâid ve muhasenât-ı azimeyi mucib olacağından” bahseder.¹⁰⁴ Yazarı meçhul layihadaki öneriler üzerinde kısaca durmak gerekir.

Öncelikle Vona yerleşim alanı çok küçük ve en uygunsuz yerdir. Üstelik yakınında Perşembe'ye göre çok daha gelişmiş ve Sivas'la yol bağlantısı kurulacak olan Ordu vardır. Buna rağmen neden Vona sancak merkezi olarak önerilmektedir? Bu sorunun yanıtı Çürüksulu Ali Paşa ve ailesinin Vona'da yerleşik olmasında yatar. Bu bölge Çürüksulu Ali Paşa'nın nüfuz alanındadır ve kendisini valiliğe veya mutasarrıflığa aday gördüğü için Vona'nın sancak merkezi olmasını istemektedir. Bu durumda layiha yazarının Ali Paşa'nın ‘adamı’ olma

¹⁰³ BOA ŞD 1837/9.

¹⁰⁴ BOA ŞD 1837/9.

ihtimali de yüksektir. Yine bir başka, ama bu kez Esseyid Ahmed Aziz imzalı, layihada Vona limanının önemi bütün detayıyla vurgulanmaktadır.¹⁰⁵

Kurulacak vilâyetin sancak merkezinin neresi olacağı konusuna bu şekilde çözüm öneren Ahmed Aziz Bey'in, yine kendi imzasını taşıyan Trabzon valisi adına yeni sancak için kazaların nüfusuna dair verdiği bilgileri içeren tahrirat vesilesiyle bir diğer önerisi de sancak mutasarrıflığına "vaktiyle umur-ı mülkiyede hüsn-i hizmeti görülen ve hâlâ Ankara aşar nezaretinde bulunan Cafer Bey'in" getirilmesidir Yeni teşkil olunacak vilâyetin valiliğine ise Hacı Hasan Beyefendi'nin¹⁰⁶ getirilmesi önerilmektedir.¹⁰⁷

Yeni teşkil olunacak vilâyetin malî karşılığı ise Gümüşhane sancağının lağvedilmesi ve buradaki kazaların bir kısmının Trabzon'a ilhak edilmesiyle oradan tasarruf edilecek meblağın "liva-yı cedide nakl ve tahsisıyla maksad" hasıl olacaktır. Ancak burada hatırlanması gereken husus Gümüşhane sancağının lağv edilmesine yerel eşrafın şiddetle karşı çıkmasıdır. Yani idarî yapıdaki değişiklikler birbirini fazlasıyla etkilemekte ve birinin yararına olan ve yerli ahali tarafından sevinçle karşılanan olay bir diğerinin zararına işleyen bir sürece dönüşmekte, endişe ve üzüntü kaynağı hâline gelmekte idi.

Ali Paşa'nın bölgedeki yerel unsurların desteğini alarak Ordu'da mutasarrıf olma hayaliyle başlattığı önce mutasarrıflık ve sonra da vilâyet teşkili yolundaki taleplerin akim kaldığı anlaşılıyor.¹⁰⁸ Ancak burada belirtilmesi gereken birkaç önemli nokta vardır. Yeni bir vilâyet teşekkülüne dair akim kalmış bu girişim ve merkez sancağın neresi olacağına dönük rekabette taraflarca öne çıkarılan argüman farkedileceği gibi güvenlik ve yol meselesidir. Oysa yine durum görüldüğünden farklıdır. Trabzon'un merkezî konumunu yitirmesiyle yeni bir ticaret merkezi ve dolayısıyla ticaret yolu ortaya çıkıyordu. Bu da yerel seçkinlerin yeni gelir kaynağı olacaktı.

Bütün bu yazışmalar sonucunda ortaya çıkan bir diğer önemli nokta da şudur: Samsun şehri sahip olduğu hinterlandı ile geleceğin zengin merkezlerinden biri olacaktır ve Sırrı Paşa kadar yerel seçkinler de bunun fazlasıyla farkındadır. Sırrı Paşa kendi kitabında Sivas-Ordu yolunun açılmasıyla

¹⁰⁵ BOA ŞD 1837/9.

¹⁰⁶ Vilâyet valiliğine önerilen Hacı Hasan Efendi'nin adı sancak merkezinin Ünye olmasını isteyenlerin verdiği toplu arzualde de yer alır. Bkz. BOA ŞD 1837/9.

¹⁰⁷ BOA ŞD 1837/9.

¹⁰⁸ Çürüksulu Ali Paşa'nın 1876'da yerel eşrafı da arkasına alarak Lazistan sancağının müstakil idaresine dönük girişimini (bkz. BOA ŞD 2885/32) bir başka bölgede bu kez vilâyet ölçeğinde denediğini belirtmek gerekir. Dolayısıyla bir bölgede yitirdiği yerel nüfuzunu bu kez bir başka bölgede yeniden inşa etmek olarak da okunabilir bu süreç. Yaşadıkları bölgenin Rusya'nın eline geçmesi onların buradaki bütün hâkimiyetlerini, mal varlıklarını, ticarî ve ekonomik ilişkilerini yitirmelerine neden oldu. Trabzon ile rekabet hâlinde olan Samsun'un hinterlandı ile birlikte yeni bir ticarî ve ekonomik avantaj sunacağını bilen bu yerel unsurların Canik bölgesinde tutunmaya çalışmalarının ya da girdikleri mücadelenin nedeni buydu.

ticaretin büyük bir mecraya yayıldığını ve Karadeniz sahiline Sivas'ı bağladığını belirtmektedir.¹⁰⁹

Sırrı Paşa ile Ali Paşa arasındaki iktidar mücadelesi bölgenin öne çıkan Ordu, Fatsa, Ünye ve Vona¹¹⁰ arasında sancak merkezinin neresi olacağı yönünde kopartılan fırtına ve bu vesileyle tetiklenen rekabet boşuna değildi. Bu yerel mücadele Trabzon'la rekabet halinde olan Samsun şehrinin önemini bir kez daha ortaya çıkarmıştır.

93 Harbi sonucunda Karadeniz'deki ticaret kesintiye uğramış ve bölge ekonomisi ciddi darbeler almıştır. Savaş Trabzon'la rekabet eden Samsun'un ticarete daha da öne çıkmasını sağlamıştır. Kuzey Anadolu'nun ürünlerini ihraç eden ana liman hâline gelmek için Trabzon ile rekabet eden Samsun önemli ekonomik ve ticarî bir merkez olarak belirlemektedir.¹¹¹ Bu, Trabzon'un gerileyen ticaretiyle ekonomik anlamda daha geriye düşmesi sonucunu doğurdu. Aynı zamanda Canik Sancağı'ndaki yerel güçlerin de bölgesel anlamda Trabzon'a göre güç kazanması anlamına geliyordu. Bu nedenle söz konusu rekabet sadece ekonomik alanda değil siyasal alanda da yaşanmıştır.

93 Harbi Trabzon limanının ve kentinin can damarı olan Trabzon-Erzurum-İran yoluna¹¹² da büyük bir darbe indirmiştir. Karpat'ın aktardığı rapor bu duruma dair önemli bilgiler içerir:

Küçük Asya'nın bu kesimindeki İngiliz ticareti şimdiye kadar olduğu gibi devam edemez. Topraklar Rusya'ya katıldı ve buralara, Kafkasya'ya şimdi yapıldığı gibi, bundan böyle Rus imalatı pamuklu mallar satılabilir (...) Trabzon üzerinden transit azalmaktadır (...) Eğer Trabzon üzerinden transiti canlandırmak için önlem alınmazsa, Erzurum yolu tedricen önemsizleşebilir ve belki de bütünüyle terk edilebilir.¹¹³

Bir liman kenti olan Trabzon 19. yüzyıl başlarında oldukça hareketli bir ticaret merkeziyken 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması bu merkeze bağlanan ticaret yollarının değişmesine neden oldu. Karadeniz'de en çok ticaret yapan İngilizlerin İran ile olan ticaretlerinde Trabzon üzerinden geçen Karadeniz yolunu terk edip İran Körfezi'ndeki limanları kullanmaya başlaması bölgedeki ticaretin gerilemesine yol açtı. Bir diğer etken ise Akdeniz'de Fransız ticaretinin genişlemesi, 1853 ve 1877 Osmanlı-Rus savaşları, Rusya tarafından Gürcistan'a

¹⁰⁹ Sırrı Paşa, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, s. 26.

¹¹⁰ Ali Paşa'nın evi Vona'dadır ve muhtemelen sancak merkezinin Vona olması için el altından bu girişimi desteklemiştir.

¹¹¹ Kemal Karpat, *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*, Çev. Abdülkerim Sönmez, İmge Yayınları, Ankara, 2003, s. 98.

¹¹² Trabzon-Erzurum-Bayezid yolu Trabzon için hayati önemdedir. Doğuyla yapılan her türlü ticarî faaliyet bu yol üzerinden gerçekleşmektedir. Bu yolu konu alan önemli bir doktora çalışması için bkz. Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu, 1850-1900*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1996.

¹¹³ Karpat, *age.*, s. 98.

yeni ticaret yollarının (Tiflis)¹¹⁴ açılması uluslararası ticaretin merkezini güneye ve kuzeye kaydırды ve bölge ekonomisine zarar verdi.¹¹⁵

Bunun doğal sonucu ise 1870'lerden itibaren başlayan Trabzon ticaretinin gerilemesi oldu. Ancak bu genel olarak Karadeniz ticaretinin sönükleşmesi anlamına gelmiyordu. Aksine düzgün yollarla Anadolu'nun verimli bölgelerine bağlanmış olan Samsun, Giresun ve Rize gibi diğer limanlardaki ticarete zaman zaman aksilikler görülse de tedricî bir artış vardı. Bu limanlar Osmanlı tarımına duyulan Avrupa talebi dolayısıyla bir ivme kazanmışlardı ve bu talep sürdürüğü sürece de büyüyeceklerdi.¹¹⁶ Samsun'un iç bölgeleri başta tütün ve mısır üretimi olmak üzere tarıma son derece elverişliydi. Daha sonra açılacak olan Samsun-Sivas yoluyla iç bölgelerle ilişki ağı daha da genişleyecektir. Samsun-Sivas yol bağlantısının öneminden bahsederseniz Ordu, Fatsa, Ünye ve Vona yerel güçlerinin çabaları daha anlaşılır olacaktır.

Samsun 19. yüzyıl başlarında Trabzon'un gölgesinde bir Karadeniz limanı iken 1840 lardan itibaren hızlı bir gelişme dönemine girdi. Bunda Avrupa'nın tahıl talebi ve Kırım Savaşı önemli bir rol oynadı. Samsun ve civarı başta tütün ve mısır olmak üzere tarımsal üretime elverişli idi ve ihracat hacmi önemli oranda arttı. Daha 1868 de Samsun'da yerleşik bir Avrupalı tüccar Samsun'un Karadeniz'deki diğer herhangi bir limandan daha aktif bir ticarete ve Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat Şebinkarahisar, Kayseri, Harput, Kırşehir, Diyarbakır gibi Anadolu'nun iç bölgeleriyle önemli bir ticarete sahip olduğunu belirtiyordu. Bafra, Terme, Ünye, Fatsa gibi küçük limanlar hariç tutulduğunda Samsun bütün bu hinterlandın

¹¹⁴ Ticaret yollarının değişmesinin Trabzon üzerindeki etkileri bir çalışmada şu şekilde değerlendirilmiştir: "...Trabzon'un ticaret hacmini olumsuz etkileyen iki temel gelişme oldu. İlki 1869'da açılan Süveyş Kanalı'nın Hindistan'la hızlı bağlantıyı kurarken, Avrupa ile Basra Körfezi arasındaki deniz ulaşımını kısaltmasıydı. Dahası kanal Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki kıyı ticaretinde de ivme kazandırdı. Bu yeni gelişme Hindistan'a göre Trabzon yolunun stratejik önemini azalttı ve İngiltere gibi Fransa da ürünlerinin büyük bir bölümünün ulaşımında Basra-Bağdat-Kirmanşah yolunu kullanmaya başladı. İkinci etken Rusların [19. yüzyıl başlarından beri süren Avrupa-İran transit ticaretin yönünü kendi topraklarına çevirme çabasının Poti ve Tiflis arasındaki demiryolunun 1872 sonlarında tamamlanmasıyla doruğa varmasıydı. Rus hükümetinin ve Hazar Denizi'nde işleyen Rus gemilerinin desteğiyle, Tiflis demiryolu Şirketi İranlı tüccarlara ihracat için daha ucuz ulaşım sağlayarak, gemilerle Avrupa'ya gönderilecek ihraç mallarını Tiflis yoluyla Poti limanına çekmeyi başardı. Osmanlı bütçesi üzerinde artan baskılara, 1861-62 ticaret anlaşmaları uyarınca transit vergisi oranının 1869 yılında %1'e düşürülmesi eklenince Bâb-ı âliyi Poti-Tiflis yoluyla maliyeti yüksek bir rekabete girmeye teşvik edecek hiçbir neden kalmadı. 19. yüzyılın son yirmi yılında Trabzon Erzurum-Tebriz yolunun başlıca kullanıcısı İngilizlerle diğer Avrupa ülkeleri kuzey İran ve doğu Osmanlı eyaletlerine taşıdıkları mamul madde hacmini daralttıkça, Trabzon ticareti tedricen azaldı.", A. Üner Turgay, "Trabzon", Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert (Ed.), *Doğu Akdeniz Liman Kentleri 1800-1914*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 62. Ayrıca bkz. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s. 20-24. Issawi'nin şu çalışmasına da bakılabilir: "The Tabriz- Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, I, 18-27, 1970.

¹¹⁵ Karpat, *age.*, s. 97.

¹¹⁶ Turgay, *agm.*, s. 62.

hatta daha uzak bölgelerin bile başlıca ithalat ve ihracat limanıydı. İthalatı başlıca şeker, kahve, şarap ve alkollü içkiler, ilaç pamuklular, demir, çelik, madeni eşya ve çanak, çömlek ihracatı ise başlıca mısır buğday keten ve kenevir tohumu, darı, kök boya, pamuk, yün, deri, kürk, ipek böceği kozasından oluşuyordu. Samsun'un hızlı gelişmesinde Trabzon'un görelî olarak gerilemesi de etkili oldu: Yüzyıl sonunda ihracat değerlerinde Samsun Trabzon'un önündeydi. Samsun 1870 de yaklaşık % 80'nin yandığı büyük yangında sonra yeniden inşa edildi ve bundan sonra ticarî olarak daha hızlı bir yükseliş başladı. 1865 ten itibaren bölgede iskân edilen Çerkez göçmenler de ticarî gelişmede önemli rol oynadı.¹¹⁷

Karpat'ın da vurguladığı gibi Samsun yukarıda belirtilen şehirlerden "gelen ve buralara giden ticaret mallarının ayrılma ve ulaşma noktasıdır. Samsun Karadeniz'in Türk sahillerindeki diğer herhangi bir kesiminden çok daha faal bir ticarete kumanda etmektedir..."¹¹⁸

Bu bilgilerden hareketle bölgede merkez kaza olması istenen nahiyelerin ya da kazaların ticarî çıkarlarının öne çıktığı açıktır. Ticarî yolları kontrol eden yerel seçkinler bu yeni ve zengin kaynaktan mahrum kalamazlardı. Ayrıca sancak ya da vilayet merkezi olmak hem bir dizi ayrıcalık demektir hem de bir çekim merkezi oluşturuyordu. Sancak merkezi olmak daha emniyetli, güvenli ve huzurlu bir ortam demektir. Hastane, vali konağı, okul, karakol gibi yapıların yapılması bölgeyi daha da mamur bir hale getirecekti. Böyle bir ortamda ticaret yapmak çok daha güvenli olacağından, kalkınma da beraberinde gelecekti. Bu çekim merkezi diğer bölgelerden insanların buraya göç etmesine neden olacak bunun sonucu olarak nüfus artacak, dolayısıyla ticaret ve vergi gelirleri de çoğalacaktı. Bir kazada ana yolların olması bütün bunları sağlayacaktı.

Yeni bir vilâyet teşkili ve hangi kazanın sancak merkezi olacağı yönündeki kıyasıya rekabetin nedeni bütün bunlardan kaynaklanıyordu ve öyle kolay kolay da biteceğe benzemiyordu. Dahiliye Nezâreti ve Şûrâ-yı Devlet ile olan yazışmaların yaklaşık on ay kadar sürdüğü ve 6 Ağustos 1885'te bu girişiminin akim kaldığı anlaşılıyor. Fakat aynı konunun 1898'de bu kez tekrar bazı nahiyelerin ilhakıyla bazılarının kaza hâline dönüştürülmesini Anadolu Umum Müfettişi Ahmet Şakir Paşa tarafından gündeme getirildiğini görüyoruz.¹¹⁹ Fakat bundan da bir sonuç alınamayacaktır. Ancak yerel güçler tekrar sahneye çıkacak ve Ahmet Şakir Paşa'nın bu tahriratından on yıl sonra 10 Ağustos 1908'de taleplerini yeniden gündeme getireceklerdir. Talepte bulunanlar, Şeyhzâde ve arkadaşları, Ordu kazasının büyüklüğünden dolayı mutasarrıflığa tahvilini istemektedirler.¹²⁰ Onların istedikleri II. Abdülhamid döneminde değilse de

¹¹⁷ Mehmet Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s. 86.

¹¹⁸ Karpat, *age.*, s. 98.

¹¹⁹ BOA DH. TMİK S 19/11, 9 Mayıs 1898.

¹²⁰ BOA DH. TMİK. S 74/44.

İttihad ve Terakki iktidarında 1910'da gerçekleşecek ve Canik Sancağı müstakil hâle getirilerek Trabzon Vilâyeti'nden ayrılacaktır.¹²¹

Sonuç

Osmanlı modernleşmesinin idarî boyutunun sadece bir kesitini ele alan bu çalışma taşranın, bir diğer ifadeyle yerelin, mülkî taksimat bağlamında vilâyete ve merkezî hükûmete yaptığı müdahale düzleminde sergilediği performansla dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Osmanlı modernleşmesi çoğunlukla merkezden okunmuş ve aslında baskın olan yerelin rolü yeterince dikkate alınmamıştır. Merkezle girilen mücadele kadar yerelin kendi içinde de bir iktidar mücadelesi vardır ve burada meselenin bu yönüne de vurgu yapılmıştır. Mülkî taksimatın şekillenmesinde yerel seçkinlerin rol oynaması tabii ki merkezleşmenin de boyutları hakkında fikir vermektedir. Bu ise merkezleşme konusundaki mevcut bilgilerimizi yeniden gözden geçirmemizi zorunlu kılmaktadır. Bu nokta kendini en açık biçimiyle modernleşmenin taşradaki yansımaları olarak kabul edilen hükûmet konağı inşası, telgrafhaneler açılması, limanlar kurulması ve en önemlisi yol meselesi gibi alanlarda göstermektedir. Bu alanlarda merkezî hükûmetten çok yerel güçlerin ön ayak olması, bu türden talepleri dile getirmesi sözkonusudur. Bu anlamda merkezî hükûmetin yukarıdan aşağıya yaptığı görevlendirmelerin dışında modernleşmenin taşrada aldığı şekilde yereldeki aktörlerinin (eşraf, hanedan ve muteberan gibi) hiç de azımsanmayacak rolleri olduğu da kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Hükûmet konağı ve benzeri alanlarda merkezî hükmetle yerel güçlerin yaklaşımının birbirine yakınlığı dikkat çekicidir. Fakat merkezleşme çağında yol meselesi, hem yerel seçkinler için hem devlet için hepsinden çok daha fazla öne çıkar. Yol, devlet için iletişimin ve güvenliğin, asayişin sağlamanın vazgeçilmez araçlarından biridir. Yerel seçkinler içinse bunlara ilâve olarak ticaretin, ekonominin ve bundan sağlayacakları her türlü gelirlerinin ve aynı şekilde güvenliklerinin temelidir. Düzgün yollar sayesinde iç bölgelerdeki (hinterland) ahalinin ürünleri sahile ya da büyük ticaret (ithalat ve ihracat) merkezlerine taşınacak ve pazarlara ulaşacaktır. Dolayısıyla yol yapımı ve buna verilen önem hem merkez hem de çevre-yerel seçkinler için hayati önemdedir. Öyle ki, kimi yerlerde eşraf yol uğruna “han ve hanelerini” terk edebilecek kadar gözünü karartabilmektedir.¹²² Bu açıdan yeni açılacak (örneğin Ordu-Sivas yolu gibi) yollar üzerinde de kurulacak hâkimiyet ya da elde edilecek mevziler de yerel güçler açısından son derece önemi haiz bir meseleydi. Bu mevzileri ele geçirmek ise, yol yapımı kadar-hatta ondan daha da fazla- idarî yapıyı ve kadroları ele geçirmekle mümkündü. Kopartılan fırtınanın nedeni tam

¹²¹ BOA İ.DH 1480, 1328.Ra.03.

¹²² Özdiş, *age.*, s. 178.

olarak buydu. Ancak belirtmek gerekir ki yol meselesi bir gerçekliği yansıttığı kadar bir retorik olarak da kendini gösteriyordu.

Muhacir meselesi ya da göç olgusu her ne kadar 93 Harbi sonrasında ortaya çıktıysa da sonuçları savaş ortamıyla sınırlı kalmadı. Özellikle Ordu ve bunun yanında Fatsa, Ünye ve Perşembe bölgelerine dönük yaşanan göçlerin yol açtığı sosyal, ekonomik ve benzeri sorunlar kadar bugüne değin pek dikkate alınmayan idarî boyutu da işte bu muhacir meselesiyle doğrudan alakalıdır. Göçlerle birlikte bölgede yaşanan eşkıyalık gibi sosyal olayların aslında sadece otorite boşluğundan kaynaklanmadığı, aksine Çürüksulu Ali Paşa gibi bölgesel güç olmayı hedefleyen yerel seçkinler tarafından da idarî yapıda kontrolü sağlamak amacıyla manipüle edildiğinin altı tekrar çizilmek zorundadır. Bu anlamda göçlerle başlayan sürecin idarî yapıda olduğu kadar bölgede çeşitli nitel değişimlere yol açtığını da belirtmek mümkündür. Herşeyden önce büyük oranda nüfusun yüzbinlerce insanın yer değiştirmesi bölgenin demografik yapısını değişime uğrattığı gibi, yerli ahaliyle muhacirler arasında çatışmaların yaşanmasına da neden olmuş, Müslim ve Gayrimüslim halkın yaşantısında tam anlamıyla bir alt-üst oluş gerçekleşmiştir. Asayiş sorunlarından ekonomiye ve iâşe ve ibateye kadar oldukça karmaşık sorunlar bölgede kendini göstermiştir. İdarî yapı ve kadrolar üzerinde sürdürülen mücadelenin ise yukarıda belirttiği gibi 1910'larda yerel güçlerin zaferiyle sonuçlandığını ifade etmek mümkündür.

Anlaşılabacağı üzere yerel eşraf eski konumunu, iktidarını ve tabii ki geleceğini sancak merkezi ya da vilâyet merkezi olmakta görmüş, bunun için her türlü manevraya girişmiş ve geç de olsa amacına ulaşmıştır. Böylece Ordu kazası ve Canik ölçeğinde Çürüksulu Ali Paşa'nın ön ayak olduğu olay başka yerel güçlerin zaferiyle sonuçlanmıştır. Ancak belirtilmelidir ki, Sultan II. Abdülhamid her nedense Trabzon valisi Kadri Paşa'nın ve Yaver-i Ekrem Şakir Paşa'nın da (her iki isim de sultanın en güvendiği kişilerdi) ısrarla vurguladığı yerelden gelen bu talebe yanıt vermemiştir. Aslında yerel güçlerin sancak ya da vilâyet merkezi olma taleplerini yol ekseninde dile getirmeleri bir anlamda imkânsız istemektir. Yerel güçler bunu istemekle haksız da sayılmazlardı, keza gelişen bir merkez olarak Samsun artık Trabzon'u oldukça geride bırakacaktır.

19. yüzyıl boyunca taşrayla-merkez arasında süregelen gerilimli ilişkilerin yerel güçleri daha hareketli kıldığı, bu anlamda da yerel seçkinlerin kendi gündemlerini Bâb-ı âli'ye ya da Saray'a kabul ettirebildiklerini söyleyebiliriz. Yıldız Saray'ından ya da Bâb-ı âli'den atanan ve yerel güçlerle "uyumlu" bir ilişki kuramayan vali, kaymakam gibi bürokratların taşrada başarılı olma şansı düşüktü. Daha 1860'larda Mithad Paşa'nın ısrarla altını çizdiği nokta da tam olarak buydu. Bu farkındalıkla hareket eden yerel güçlerin idarî kadroları ele geçirme mücadelesini aynı zamanda bölgesel hâkimiyeti sağlamaya dönük bir adım olarak da görmek gerekir. Bu idarî kadroları ele geçiren yerel seçkinler kendi sosyal, siyasal ve ekonomik ilişkilerini hâkim kılmaya çalışmışlar böylece

bölgesel politikalarda etkin olarak rol oynamışlardır. Öyle ki, yerel güçleri oluşturan eşraf, muteberan ve hanedanlar daha sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin taşradaki kadrolarında yer alacaklar ve bu kez siyasal mücadelelerini burada sürdüreceklendir. Aynı şekilde bu yerel güçler Millî Mücadele'de de faal bir şekilde yer alacaklardır.¹²³

Kaynaklar

- AKTEPE, Münir (1951) Tuzcuoğulları İsyanı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 52, İstanbul.
- AYTEKİN, Atilla (2006) *Land Rural Classes and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in The Ottoman Empire, 1830-1860*, Ph.D.Diss., Binghamton University, State University of New York.
- BASKICI, Mehmet Murat (2005) *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul]
Bâb-ı Ali Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Evrakı [A.MKT.MHM] 486/50.
Dabilye Nezâreti Dabilye Mektubî [DH.MKT] 1330/77 8 Mart 1880.
Dabilye Nezâreti Teşri Muamelat ve Islahat Komisyonu Islahat [DH. TMIK.S] 19/11, 74/44
Dabilye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdaresi [DH. Said] 0004
Şura-yı Devlet [ŞD] 2885/32, 1830/30, 1831/13, 1831/35, 1832/34, 1834/2, 1832/35, 1832/6
İrade Dabilye [İ.DH] 61686, 67130, 102189, 1480.
Yıldız Tasnifi, Yıldız Perakende Umum Vilâyetler Maruzâtı [Y.PRK.UM] 15/10.
- CUINET, Vital (2001) *Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, İsis, İstanbul.
- ÇADIRCI, Musa (1985) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÇETİNSAYA, Gökhan (1992) II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset, *Divan*, 7.
- DAVISON, Roderic, H. (1997) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Çev. Osman AKINHAY, Papirüs Yayınları, İstanbul.
- Düstür* (1289) 1, Tertip I, İstanbul, Matbaa-i Âmire.
- FINDLEY, Carter (1986) The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center, David KUSHNER (Ed.), *Palestine in the late Ottoman period Political, Social and Economic Transformation*, Leiden.
- EMİROĞLU, Kudret (Yay. Haz.) (1994) *Trabzon Vilâyeti Sahnâmesi 1872*, C.4, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara.
- EMİROĞLU, Kudret (Yay. Haz.) (1995) *Trabzon Vilâyeti Sahnâmesi 1876*, C.8, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara.

¹²³ Özdiş, *age.*, s. 234.

- EMİROĞLU, Kudret (Yay. Haz.) (1999) *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1879*, C.11, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara.
- EMİROĞLU, Kudret (Yay. Haz.) (1999) *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1881*, C.12, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara.
- EMİROĞLU, Kudret (Yay. Haz.) (2002) *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1888*, C.13, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara.
- HALAÇOĞLU, Ahmet (2003) İngiliz Konsolos Longworth'e göre Trabzon Vilâyeti (1892-1898), *Bellekten*, C. LXVII, Sayı 250, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- HOURANI, Albert (1968) Ottoman Reform and the Politics of Notables, W. O. POLK- R. C. CHAMBERS (Eds.), *Beginnings of Modernization in the Middle East*, University of Chicago Press, Chicago.
- KHOURY, Dina Rizk (1999) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplum*, Çev. Ülkün TANSEL, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1996) Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1988) Şikâyet Hakkı Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII.
- İPEK, Nedim (2006) *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon.
- ISSAWI, Charles (1970) The Tabriz- Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of a Route, *International Journal of Middle East Studies*, I.
- ISSAWI, Charles (1980) *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago.
- KARPAT, Kemal (2003) *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*, Çev. Abdülkerim SÖNMEZ, İmge Yayınları, Ankara.
- KİLİ, Suna, Şeref GÖZÜBÜYÜK (2000) *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- KIRMIZI, Abdülhamid (2007) *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yay, İstanbul.
- MAZOWER, Mark (2007) *Selanik: Hayaletler Şehri*, Çev. Gül Çağalı GÜVEN, Yapı Kredi Yay. İstanbul.
- MEEKER, Michael E. (2005) *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, Çev. Tutku VARDAĞLI, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (1997) IX. Yüzyılda Trabzon Vilayeti Üzerine Gözlemler, *Münir Aktepe'ye Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Ayın Basım, İstanbul.
- ÖZDİŞ, Hamdi (2008) *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- ÖZEL, Oktay (2003) Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar, *Kebikeç*, Sayı 16.
- ÖZEL, Oktay, Migration and Power Politics: On the Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878-1908), Basımda.
- ÖZEL, Oktay (2007) Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı'nın son devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 5.

Public Record Office, Foreign Office [FO], Londra.

FO 195/1457 (Alfred Biliotti)

FO 195/1329

FO 195/1320

SARIOĞLAN, E. Esin (1996) *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

SARIOĞLAN, E. Esin (1999) *Tanzimat'ın İdari Reformlarının Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, *Trabzon Tarihi Sempozyumu, Bildiriler*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.

SAYDAM, Abdullah (2005) *Trabzon'un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)*, *OTAM*, 18.

SIRRI PAŞA (1303) *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, Mürettebiye Matbaası, İstanbul.

SIRRI PAŞA *Mektubât, Nutuk ve Makalât*, Millî Kütüphane Nüshası, Ankara; El Yazma No. 06. MK. Yz. A 6884.

ŞAHİN, Canay (2005) *Dispute Between Landlords and Tenants over Land in Nineteenth Century Samsun, The Mediterranean and the Ottoman Empire, 10 th. International congress of Economic and Social History of Turkey, Venice.*

ŞAHİN, Canay (2004) *Local Powers, Central Authority and Consuls in the Province of Trabzon (1830-1880)*, *Mapping Out the Eastern Mediterranean*, Beirut Orient Institute, Beirut.

Trabzon, Lazistan Mutasarrıf-i Sabıkı Hüseyin Rüşdî Paşa'nın Mahkeme-i Aleniyesi (1298) yyy.

TOZLU, Selahattin (1997) *Trabzon-Erzurum Bayezid Yolu*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

TURGAY, A. Üner (1994) *Trabzon, Çağlar KEYDER, Y. Eyüp ÖZVEREN, Donald QUATAERT (Ed.), Doğu Akdeniz Liman Kentleri 1800-1914, Çev. Gül Çağalı GÜVEN, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.*